

Dokica Jovanović

O našoj levici još jednom*

Republika, 525-527, 1-30.6.2012.

Levica bez (levičarskog) sadržaja ili: Kako je levica napustila sebe?

Deo odgovora na ovo pitanje leži u činjenici da boljševizam/ staljinizam i njegovi derivati u Evropi, te i u Jugoslaviji, počivaju na jakoj patrijarhalnoj i konzervativnoj kulturnoj osnovi. Boljševička ideologija (kao i svaka druga ideologija) počivala je na sebi srodnoj (homolognoj) kulturi. Zato na istočnoevropskom području, tamo gde je bila preovlađujuća patrijarhalno-pravoslavna kultura, nije bio moguć socijaldemokratski socijalizam, već je bio moguć narodnjačko-pravoslavni boljševizam. Kada se ovo vidi onda nije neobična „transformacija“ ortodoksnih komunista u ortodoksnе nacionaliste. Transformacija se nije ni desila. Oni koji su obitavali u okrilju patrijarhalno-konzervativne kulture u njoj su i ostali.

Već u vreme pred smrt Josipa Broza Tita, a i posle njegove smrti, u javnosti su otvarana mnoga goruća i „goruća“ pitanja. Najčešće na neodgovarajući, loš, senzacionalistički... način. Uskoro su ta pitanja bojena bojama sa suprotnim ideološkim znakom – nacionalističkim. Oдавно je zaboravljen stav Roze Luksemburg (Rosa Luxemburg): „Nema socijalizma bez demokratije i nema demokratije bez socijalizma.“ Zaboravljeno je i jedno važno mesto iz njenih tekstova: „Bez općih izbora, nesputane slobode štampe i zborovanja, slobodne borbe mišljenja, izumire život u svakoj javnoj instituciji, postaje prividnim životom u kojem jedinim djelatnim elementom ostaje birokracija.“¹

Sukob sa albanskim nacionalizmom

Neposredno posle Titove smrti desio se snažan sukob režima, koji je još uvek gradio svoju legitimaciju na osnovu jedne okamenjene doktrine, i albanskog nacionalizma i šovinizma, koji je uzleteo na krilima sopstvenog nacionalnog romantizma. U prvi mah, pobuna Albanaca je tretirana kao kontrarevolucija. U vreme neposredno posle Titove smrti, kada je državni aparat ulagao veliku energiju ne bi li očuvao živom i delatnom vladajuću ideologiju bratstva i jedinstva, pobuna velikog dela pripadnika jedne etničke zajednice je predstavljala vrlo veliku pretnju legitimitetu poretka. Poredak je legitimisan revolucijom i egalitarnom ideologijom. Ranija kolektivna nezadovoljstva, socijalnog, političkog ili nacionalnog karaktera, nisu predstavljala takav udarac kao ova pobuna. Tito je tada bio živ i svako suprotstavljanje njegovom autoritetu je bilo bezizgledno. Ideološki monolit, i kada je bio okrnjen, u pozno Titovo životno doba, još uvek je bio jak. Te ranije demonstracije nezadovoljstva su ipak bile zatvorene u sopstvenim krugovima, koje su činili intelektualci, politički funkcioneri ili, manje-više, izolovane grupe radnika ili studenata. Ali, sada se radilo o demonstraciji volje značajnog broja Albanaca, a to je po poredak bilo vrlo opasno. Zato je ta pojava i nazvana, potpuno neadekvatno – kontrarevolucijom. Neadekvatno – ali iz uverenja da će bilo koju „kontrarevolucionarnu pojavu“ najšira jugoslovenska javnost zasigurno odbaciti i time učvrstiti temelje postojećeg poretka. No, pridavanje „kontrarevolucionarnog“ znaka pobuni je nosilo i jednu implicitnu nacionalističku poruku: Ko su kontrarevolucionari? Albanci! „Etnički Albanci su u medijima najčešće bili karakterisani kao antijugosloveni i kontrarevolucionari, kao silovatelji i kao pretnja srpskom narodu.“²

Ideolozi su verovali da je „revolucija“ još uvek neupitna vrednost. Da paradoks bude očigledniji, na čelo albanske pobune su se stavili ideolozi koji su se koristili levom frazom i koji su se legitimisali kao levičari. Njihov zahtev nije bio obojen desno-nacionalnom ideologijom. Tražili su, javno, da se Kosovo konstituiše kao još jedna socijalistička republika u Jugoslaviji. Zato je ubrzo napuštena fraza o kontrarevoluciji i u opticaj je ušla fraza o separatizmu ekstremnog (manjeg) dela albanske javnosti na Kosovu.

U stvari, temeljni razlog sukobu je ležao u dubokom nerazumevanju i nepoverenju dveju zajednica ophrvanih svojim nedovršenim nacionalnim romantizmima. Od 1912. godine ni politika kraljevine Srbije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, kraljevine Jugoslavije, ni politika „socijalističke nacionalne ravnopravnosti“ Socijalističke federativne republike Jugoslavije ih nije pomirila. Nikada nije bio dopušten dijalog o stvarnim razlozima nepoverenja između Albanaca i Srba. Albancima je dodeljen položaj podanika drugog reda, kojima je milošću zemljoposjednika dopušteno da žive na tuđem imanju. „Konačno, bitka na Kosovu bila je 1389. godine; Turci su potukli srpske ratnike i njihove saveznike i ovo je ostavilo duboke ožiljke u narodnom sećanju Srba, mada iz toga ne sledi da ovim može pravdati ugnjetavanje Albanaca koji sada čine 90% stanovništva u pokrajini, ili tvrdnja Srba da je zemlja suštinski njihova.“³ Albanska stvarnost je bila stvarnost sabijene opruge. Kad-tad, sabijena opruga će odskočiti. Što je tvrđe i duže sabijana, njen prasak će utoliko biti jači. I, odskočila je. Gromoglasno, strašno i nepovratno. Neznani broj ljudi sa Kosova (Albanaca, Srba, Crnogoraca, Roma, Goranaca, Aškalija, Egipćana, Turaka, Hrvata, Bošnjaka...) je izgubilo život. Na strašne posledice tog nerazumevanja i represivne politike srpske države nad Albancima upozoravo je još Dimitrije Tucović.⁴ Ima, nažalost, iz tog perioda, potpuno zaboravljenih i, iz sećanja javnosti, potisnutih poziva na „bratsko razumevanje i saradnju između Srba i Albanaca“, kao što je bio onaj Alekse Bogosavljevića, kraljevskog srpskog žandarmskog oficira i kavaljera carskog ruskog krsta svetog Georgija. Evo kako piše Aleksa Bogosavljević: „Nalazeći se u ovako bliskom srodstvu sa Arnautima, mi bismo imali raznih načina da sa njima vežemo bratske i istinske prijateljske veze. Za to ima raznih načina. Prvi i najpouzdaniji bi bio: da se sprema nekoliko mladića radi izučavanja jezika, života i običaja ovog u svakom pogledu interesnog naroda. Takim upoznavanjem, uveren sam, da bi veza prijateljstva srpskog i arnautskog naroda postala jaka i iskrena, kao što je nekada i bila.“⁵ U sećanju na dane kada je aktivno uticao na podizanje ustanka u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji, Svetozar Vukmanović-Tempo beleži da je situacija na Kosovu i Metohiji bila drugačija nego u drugim delovima Jugoslavije. Albanci nisu sa oduševljenjem pristupali Narodno-oslobodilačkom pokretu. Radi se, po njegovom mišljenju, o teškom nasleđu iz predratne Jugoslavije, koje Albanci pamte kao antialbansku politiku monarhije i srpskih nacionalista. „Na Kosovu i Metohiji sam boravio u aprilu 1943. godine. Situacija koju sam zatekao na ovom području umnogome se razlikuje od situacije u Makedoniji. Osnovna karakteristika situacije na ovom području sastojala se u potpuno suprotnom raspoloženju šiptarskih masa u odnosu na raspoloženje srpskih i crnogorskih masa prema narodnooslobodilačkoj borbi. U pogledu šiptarskih masa može se kazati da je okupator vješto iskorišćavao njihovo nerasploženje prema predratnoj Jugoslaviji, u kojoj šiptarska manjina ne samo što nije imala nikakva nacionalna prava (slobodna upotreba svog maternjeg jezika, manjinske škole, štampa itd.), nego je, štaviše, bila izložena fizičkom istrebljenju.“⁶ Da je učinjen jedan (napravimo mali misaoni ekskurs), relativno, jednostavan gest u pravcu interetničkog i interkulturnog razumevanja, raspad Jugoslavije (ukoliko bi do njega došlo) sigurno ne bi bio tragičan. Radi se o tome da je bilo predloga koji nisu ozbiljno razmotreni, da se u jugoslovenskim školama ne uči samo srpskohrvatski, odnosno hrvatskosrpski jezik, već da se uče i slovenački, makedonski, albanski i mađarski jezik, dodajem, i romski. Naime, na području cele Jugoslavije u svim školama je srpskohrvatski/ hrvatskosrpski bio obavezan predmet. U skladu sa ovim predlogom, ako ne u celoj Jugoslaviji, onda je uporedo, uzajamno trebalo učiti rečene jezike u sredinama u kojima se govorilo na tim jezicima. Uzajamno učenje jezika je sasvim dobar način interkulturnog i interetničkog upoznavanja, učenja kulture „drugog“ i, konačno, interkulturne saradnje i razmene. Umesto toga, posle Titove smrti je došlo do snažne nacionalističke samoizolacije i međusobnog optuživanja nacionalističkih kulturnih i političkih nomenklatura. Nacionalistička samoizolacija je bila put ka disoluciji.

Sa druge strane, vratimo se srpsko-albanskom problemu: sa stanovišta vladajuće ideologije, takav sukob naprosto nije bio ni moguć, ni dozvoljiv, jer je „socijalizam u potpunosti rešio nacionalno pitanje“. „Jugoslovenska socijalistička integracija je novi tip društvene zajednice, u kojoj sve nacionalnosti nalaze zajedničke interese.“⁷ Bio je to sukob dveju zajednica (uglavnom srpske i albanske) koje, u mnogočemu, imaju vrlo slično (pa i zajedničko) iskustvo. Način života, vrednosti, običajne norme, tradicionalizam, kuhinja... stvari su po kojima bi ih apsolutni stranac (nepoznavalac) odredio kao dve međusobno bliske i slične zajednice. Zanimljivo, i jedna i druga strana (i albanska i srpska), koje su u oštrom sukobu, se pozivaju na identičnu vrednost – na demokratiju i na prava koja iz nje proilaze. Iste vrednosti – a sukob na smrt? Jer, da paradoks bude veći, ni jedna ni druga zajednica se (unutar sebe) ne konstituišu na pretpostavkama demokratije. To je tako jer demokratija u ovim kulturama ne predstavlja jednu od temeljnih vrednosti. Pozivanje na demokratiju je tek puka fasadna legitimizacija, svojatanje moderniteta da bi se pokazalo kako suprotstavljena strana ne participira (jer nije sposobna za to) u modernom humanizmu. Da bi se pokazalo kako suprotstavljena strana samu sebe isključuje iz savremenosti (iz „svetskih tokova“). U stvari, odvaja ih isto – sopstveni nacionalizmi. Ovde ni jezik ni religija nisu mera odvajanja i razlikovanja identiteta. Ako bi neko prigovorio da se Srbi i Albanci ne mogu smatrati pripadnicima međusobno bliskih identiteskih struktura, jer govore različitim jezicima, jer su religijski i „po krvi“ različiti,... ja ću mu uputiti drugo pitanje – mnogi Hrvati, Srbi, Bošnjaci, Crnogoroci... govore jednim jezikom, imaju zajednički kulturni prostor, veliko zajedničko iskustvo, „krvni su srodnici“, a „identitetski“ se udaljavaju. Slovenci i Makednonci bar ne govore „našim“ srpskim, hrvatskim, bosanskim i crnogorskim jezicima.

u

Kosovska kriza je označila početak raspada Jugoslavije. I početak posustajanja levice. Onda, ima li danas, u Srbiji, levica šansu? Smatram da levica neoboljševičkog tipa nema nikakve šanse za obnovu. Levica kakvu pamtimo u našim sentimentalnim sećanjima na vremena koja su, ma kakva, bila neuporedivo manje zla i bremenita no sadašnja vremena (koja novi politički akteri, samozaljubljeni određuju demokratskim), takođe je bez šansi za obnovu. Kakvu levicu hoćemo?

Moguća je ona levica koja će shvatiti da stare radničke klase nema. A, onakve, prvomajske radničke klase, nikada nije ni bilo. Moguća je levica koja će shvatiti i da je priroda te stare radničke klase, i kada je postojala, bila drugojačija od njenog opisa u dogmatskim ideološkim prikazima. Klase, konačno, nisu iznutra neprotivrečni monoliti. Danas je mogući sagovornik levice pripadnik više različitih grupa i asocijacija. Niko nije isključivo Srbin ili Rom, isključivo zaposlen ili nezaposlen, isključivo školovan ili neškoloivan... U svakom pojedincu se susreću mnogi identiteti, menjaju se, neki se napuštaju, neki prihvataju... Levica mora da razumeva sav taj svet društvene pokretljivosti i stalne promene. Mora da se obrati onima čiji je bilo koji identitet ugrožen ili osporavan. I mora da se obrati onima koji žive od svog rada, kao i onima koji bi da rade, ali im nije pružena prilika.

Jedna od šansi nastanku levice leži u prvim demokratskim proplamsajima. Ali, ta šansa je, zasad, samo lebdeća potencija. Naime, demokratski karakter sadašnjem poretku se ne može pripisivati bezuslovno. Slobodni izbori su tek početak početka demokratije. Preporučujem čitaocu vrlo pregledan članak Ivana Mladenovića (Savremene teorije demokratije) u kome problematizuje četiri teorije demokratije: pluralizam, teorija društvenog izbora, deliberativna demokratija i participativna demokratija.⁸ Bez namere da ambicioznije predstavim Mladenovićevo gledište želim da ukažem na njegovo tumačenje populističkog shvatanja demokratije. Prateći ideju Roberta Dala (Robert Dahl), Mladenović ističe da je „populističko shvatanje demokratije (je) jedno od najtradicionalnijih i ono podrazumeva pre svega da se interesi svih građana uzimaju u obzir u jednakoj meri, a potom i da se do određenja kursa političkog života zajednice dolazi u skladu sa većinskim pravilom, odnosno

onom opcijom koja je dobila najveći broj glasova. Dalovo neprihvatanje populističke demokratije u velikoj meri se zasniva na nemogućnosti da se iznađe procedura glasanja koja bi izbegla paradokse iracionalnosti.“[9](#) *O političkom i ideološkom pluralizmu u Srbiji jedva da se može govoriti. Ukidanjem načela monopartijnosti uvedeno je načelo partijske partikularnosti ili, što je, možda bliže istini, praksa iracionalnosti – na šta ukazuje Mladenović interpretirajući Dalovo stanovište. U nekadašnjem Savezu komunista je bilo, čini mi se, više političkog pluralizma no danas. Često su te razlike bile posledica sukoba različitih struja unutar Saveza komunista. Unutrašnji sukobi u jedinoj političkoj partiji su, u velikoj meri, onemogućavali trajniju konsolidaciju totalitarnog monolitnog poretka. I ne samo to, jer samoupravljanje jeste bilo, uz mnoge nedoslednosti i protivrečnosti (o čemu je bilo reči), vid participativne demokratije. Kerol Pejtmen (Carole Pateman) smatra da radničko samoupravljanje može da predstavlja pravi vid participativne demokratije: „Kada se uspostavi participativni demokratski sistem on postaje samoodrživ jer upravo proces samouprave razvija participativne kvalitete građana.“[10](#) Zastupajući koncept participativne demokratije, ona pokazuje da se demokratija ne može ostvarivati samo kao predstavnička demokratija. Nužno je da se omogući neposredno učešće građana u odlučivanju, jer participativna demokratija povećava delotvornost upravljanja i demokratskog života zajednice „spuštanjem“ na što je moguće niže nivoe odlučivanja. Participativna demokratija, dalje, ne dovodi u pitanje predstavničku demokratiju (oličenu u međusobnoj dinamici političkih partija); ona je, naprotiv, po mišljenju Pejtmanove, čini delotvornijom. Ne dovodi je u pitanje jer se participativnom demokracijom ne mogu tretirati sva društvena pitanja na podjednako funkcionalan način. Upravo zato što se neka društvena pitanja tretiraju sa nejednakom društvenom pažnjom u odnosu na druga, a, pritom, su od visokog značaja za neke društvene grupe, participativna demokratija omogućuje da se stvori mozaik društvenih interesâ i pitanjâ u kome će svaki mozaični detalj, podržan sopstvenim demokratskim procedurama (dakle, makar na mikrosocijalnom planu) dobiti svoj demokratski legitimitet. To je razlog zbog koga kapitalizam mistifikuje, kako Andre Gorc (André Gorz) kaže, buržoasku demokratiju. „Njene su ustanove tako zamišljene da održe odvojenost pojedinaca i njihovu molekularnu raspršenost, da im uskrate svaku skupnu vlast nad organiziranjem društva, da bi im umjesto narodne vlasti ostavili samo mogućnost da svake četiri ili svakih pet godina trajno povjere vlast predstavnicima koji nemaju izravne veze s masama.“[11](#)*

Činjenica da u tzv. realnom socijalizmu nije bilo demokratije i tržišta sve je više i češće taj socijalizam dovodila u pitanje. Odgovor, u vidu jačanja državnoplanske politike realnog socijalizma i dogmatskog marksizma u teoriji, nije davao povoljne rezultate. Iako se kriza nije smela priznati, računi koje je ispostavljala na naplatu su bili sve nepodnošljiviji.

Samoupravni model kao alternativa staljinizmu

U svetu sve tvrđeg dogmatizovanog državnog socijalizma, a posle razlaza Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, poseglo se u Jugoslaviji za, do tada, nepoznatom formulom – za samoupravnim socijalizmom. „Na znanstvenom je planu tome modelu najveće priznanje dala Švedska akademija, kada se već bila gotovo odlučila, da Branku Horvatu dodjeli Nobelovu nagradu za djelo *Politička ekonomija socijalizma*. Osnovna je poruka toga djela bila da, ako se u naše vrijeme uopće može govoriti i rabiti riječ socijalizam, onda se to može odnositi samo na samoupravni socijalizam. Branka Horvata za dlaku je mimoišla Nobelova nagrada, ali je poruka u znanstvenom svijetu općeprihvaćena. Razvijanje toga modela uz postupnu pluralizaciju i demokratizaciju imalo je ogroman utjecaj na tokove reforme u drugim zemljama realnog socijalizma.“[12](#)

U vreme implozije realnog socijalizma, samoupravni socijalizam je bio u stanju da ponudi optimalne tranzicijske modele. Razorni nastup nacionalizma u Jugoslaviji je onemogućio dalji razvoj (ka pluralizaciji i demokratizaciji) samoupravnog modela. Po svojoj prilici, starim i novim političkim i ideološkim akterima razvijanje samoupravnog modela je predstavljalo

smetnju u njihovoj nameri osvajanja političke i materijalne moći. Stari politički i ideološki akteri su davno napustili ideju samouprave jer su osvojili monopol političke vlasti, te im ni do kakve političke (samoupravne) konkurencije nije ni stalo. Saveznike su našli u nastupajućim koterijama koje su bile smešane od „kontroverznih biznismena“, korumpiranih političara kojima je zadatak da stvore „povoljan zakonski ambijent za slobodno poslovanje“ i klera, kao ideološke infrastrukture i podrške. Zato su rezultati i posledice „tranzicije“ sasvim drugačiji od obećanih i očekivanih. Umesto društva blagostanja, nastao je tzv. tržišni fundamentalizam – u stvari poredak (ne)kontrolisane pljačke. Konačno – zašto je napušten socijalizam? Upravo zbog obećanja da se napuštanjem socijalizma otvaraju perspektive bogatijeg, slobodnijeg i otvorenijeg poretka. Inače, obaranje jednog poretka je legitimno samo ako se vrši zarad uspostavljanja naprednijeg i humanijeg poretka. Utoliko su očekivanja, u punom smislu, legitimna i obavezujuća. Pred tim očekivanjima se *nouveau riche* „elita“ sklanja iza drskih floskula o tome da „do boljitka ne može da se stigne preko noći“ – samo što ta noć pokriva Srbiju bar tri decenije. Ne čudi, stoga, histerična reakcija političara i poslodavaca kada opravdane zahteve radništva za minimalnom nadnicom i građana za participacijom u procesima odlučivanja nazivaju „zahtevima za propalim komunističkim samoupravljanjem“. Takvi zahtevi vrlo ozbiljno ugrožavaju postojeće nelegitimno ustrojstvo.

U skladu sa slabim uticajem teorije Pejtmenove i ni sa kakvim uticajem teorije Branka Horvata – sa, dakle, slabašnim uticajem kritičke nauke danas, kraj XX i početak XXI stoleća obeleženi su nastupom nove desnice i urušavanjem države blagostanja. No, u poslednje vreme se kristališe svest o tegobama koje sobom nosi liberalna deregulacija socijalnih funkcija, što se vidi i po sve češćoj praksi supsidijarnog donošenja odluka u Evropskoj Uniji.

*U čemu, međutim, današnji građanin u Srbiji participira? Osim u izborima, čijim rezultatima barataju šefovi političkih partija i oni, manje vidljivi, koji te šefove plaćaju, ne obazirući se previše na mišljenje birača. Ideološki prostor u Srbiji je, uz izuzetke, prekriven nacionalističko-konzervativnim monizmom. Svedeno, ta ideologija glasi: „Budite ponosni što ste SRBIN. Imate i suviše mnogo razloga da budete ponosni na našu otadžbinu, za koju su do sada milioni ljudi žrtvovali svoje živote! Onaj koji zlostavlja Srbiju, taj zlostavlja vas i vaše mrtve pretke.“*¹³ *Ali, ideološki prostor, iako tako izgleda, ne mora nužno da bude zaposednut desnicom. „U razdoblju u kojem je klasna politika ‚ustupila‘ mesto politici identiteta, zahvaljujući čemu su se liberalna demokratija i kapitalističko tržište prerano prepustili euforiji ‚kraja istorije‘ ideologija – uprkos pomodnosti teorijske ignorancije – istrajava kao polje u kome ljudi postaju svesni sukoba interesa i te sukobe borbom rešavaju. Odatle izrasta neophodnost da se iz arhiva izvuku konceptualna oruđa, ili, drugim rečima, da se ponovo procene prebrzo odbačene teorije i njihov kategorijalni aparat, koji će pomoći u istraživanju značajnih društvenih problema današnjice među kojima, svakako, svoje mesto zauzima i uspon različitih modifikacija fašizma.“*¹⁴

Danas je posebno u Srbiji teško govoriti o mogućnostima participativne demokratije. Praksa tripartizma je u krizi i tamo gde je nastala – na Zapadu. Građanin je, kao javna činjenica, više glasač, a sve manje građanin – u Srbiji naročito, ali i na Zapadu.

Čovek je sve manje građanin, a sve više potrošač

Konformizam, snažno i stalno proizvođen i podržavan masovnom kulturom sve više supstituiše kritičku svest. Supstituiše i ideologiju shvaćenu u klasičnom smislu. Konformizam predstavlja saglasnost sa onim što je vladajuće i sa onim što se preporučuje (naročito preko medija) kao poželjno – od reklamom urešenih poželjnih stilova života; preko popularne kulture (koja ne postavlja niti jedno pitanje); preko reklama za piškote, donji veš i filmske blockbustere; pa do kompjuterski izglanganih lica političara u političkim reklamama, tako da više liče na dečije dupence, no na sebe; i do dogme o sakralnom karakteru privatne (ne i lične) svojine... Drugo ime konformizmu je koruptivnost. Korupcija/ konformizam je kad se odričeš prava na izbor, kad blagoglagoljaš o svojoj stranci, crkvi, „lideru“, „nacionalnim

junacima“, „državotvornosti“ naroda, „junaštvu i čojstvenosti“ naroda i vojske, „otačastvu“... e da bi polučio kakav čar za sebe.

Dve i po hiljade godina, na ovaj ili onaj način, stoji, kao ukopana, nerešena dilema: idiotes iligrađanin? Evropske revolucije tu dilemu nisu do kraja rešile. Sredstva, kojima su se služile, nagrizaio je zub vremena i zub unutrašnje nedoslednosti. Ugašena je boljševička revolucija, ali koliko vidimo, i Francuska revolucija daje sve manje ploda. Trnu i njene tekovine.

Evropska levica je nemaštovito stala na sredokraći između kapitalizma i socijalizma, jer joj je mnogo puta rečeno: „A vi, vi imate njuške iz crnih dana.“ **15** U želji da se emancipuje od teškog staljinističkog nasleđa, u nemogućnosti da se potpuno prikloni trijumfujućem kapitalizmu, žurnim hodom je krenula „trećim (bes)putem“ i zabasala u neoliberalni zabran. Zbunjena, nasred raskrsnice, koja se zove epohom, htela je da se otrgne od monoideološkog monolita, egalitarizma sunovraćenog u populizam, od dogmatizma i sibirskog i golootočkog gulaga. Želeći alternativu, nada se da u ideji slobode i slobodnog pojedinca, slobodne inicijative i ideologiji „jednakih šansi za sve“ – dakle, nada se da u toplom krilu kapitalizma samog leži još neotkrivena šansa levoj praksi. Jer, ako egalitarizam uvek klizi ka totalizujućoj, redistributivnoj, dakle, neslobodnoj praksi, onda sloboda svih pojedinaca, u krajnjem ishodu, vodi jednakosti ljudi. I suviše zamršeno, teško objašnjivo u pragmatskoj stvarnosti, nejasno klasi ili sloju, koji bi to trebalo da razumeju. To je taj, aljkavo trasiran „treći put“. I, sve to bi trebalo da prihvati i s naporom razume pojedinac koji živi od svog rada i koji živi u strahu od gubitka posla, koji je traljavo, najčešće, nikako obrazovan za humanističku i kritičku misao. Taj pojedinac je svakodnevno obasipan ponudama od svog ideološkog, a imućnog, suparnika – reklamama za letovanje, kupovinu stana, automobila, garderobe, mobilnih telefona..., preporukama za dijetu i zdrav život, uputstvima o tome kako uživati u seksu i pod stare dane... Njegov stav sada glasi: Kupujem, dakle jesam!

Sve više mi se čini da pad boljševičkog socijalizma nije izazvan toliko potrebom za slobodom i pluralizmom, koliko šarenim izlozima Zapada. Pitanje slobode i pluralizma je, svakako, bilo ključno pitanje ali samo za manji deo inteligencije i još manji deo društva. Za prosečnog čoveka Zapad je, prevashodno, bio mesto bogatijeg, lagodnijeg i luksuznijeg života no što je onaj iza „gvozdene zavese“. Evo jedne indikativne ilustracije. Sovjetski Savez je u tzv. kosmičkoj trci bio pobednik nad Sjedinjenim Američkim Državama, jer je prvi lansirao veštački satelit u orbitu oko zemaljske kugle. Bio je to „Sputnjik“, koji je lansiran 1957. godine i bio je to jak udarac u vreme „hladnog rata“ između ovih dveju najmoćnijih država na svetu, međusobno duboko ideološki sukobljenih. Ispostavilo se da je odgovor Sjedinjenih Država, namenjen sovjetskoj javnosti, bio, ne u sferi strateškog kosmičkog nadmetanja, već u sferi svakodnevnog života. Da li se radilo o dobro smišljenom propagandnom gestu, autoru ovog teksta nije poznato. A šta je poznato? Godine 1959. u Moskvi je otvorena Američka nacionalna izložba. Izložbu su posetili Nikita Hruščov (?????? ?????????? ??????), partijski vođa i premijer Sovjetskog Saveza i Ričard Nikson (Richard Nixon), potpredsednik Sjedinjenih Država. „Povodom tog događaja sagrađena je kuća za koju je američka strana tvrdila da njenu kupovinu može da priušti svaki prosečni Amerikanac bez veće štednje i ulaganja. Bila je puna najrazličitijih aparata koji su predstavljali oličenje plodova američkog potrošačkog društva. Kuće su bile projekat All State Properties i dizajnera Rejmonda Livija (Raymond Loewy) i bile su namenjene za masovnu proizvodnju. Zanimljivo je i to da su ove instant kuće isporučivane kompletno opremljene, sa tanjirima, peškirima, pa čak i četkicama za zube.“ **16** Izložbu je posetilo više od dva miliona ljudi. Izložba je postigla ogroman uspeh. Posetioci su satima čekali u redovima. Mnogi su tada sa oduševljenjem prvi put probali Pepsi kolu. Pepsi kolu je probao i Nikita Hruščov, te ustvrdio kako je, ipak, neko osvežavajuće piće, koje se proizvodi u Moskvi, ukusnije. Ali, glavni udarac je tek sledio. Obilazeći izložbu, Hruščov i Nikson su zastali kod modela američke kuhinje, kakvu u Sovjetskom Savezu obični

građani nisu ni videli, a o kupovini nisu mogli ni misliti. Tu su zapodenuili čuvenu tzv. „kuhinjsku debatu“ (????????? ?????? – ?itchen debate) o tome koja zemlja ima bolju tehnologiju. Bilo je to, u stvari, nadmetanje u kome je Hruščov, pozivajući se na velike uspehe sovjetske nauke i privrede, pokušao da ublaži snažan propagandni udarac koji je Sovjetskom Savezu zadala jedna kuhinja-izložbeni eksponat. U romanu Frederika Pola (Frederik Pohl) i Sesila Kornbluta (Cyril M. Kornbluth) *Reklamokratija*, jednom od najboljih naučno-fantastičnih romana, koji je objavljen 1953. godine pod naslovom *The Space Merchants* se, u vreme žestokog „hladnog rata“, upozorava kuda vodi sve neobuzdanija moć reklame. Zapadnom čitaocu se sugerije da se lako može desiti da se sistem, u kome živi, u bliskoj budućnosti može samo formalno zvati demokratskim. Ljudi će više verovati veštačkoj slici sveta iz reklamâ nego sopstvenim sposobnostima za odlučivanje u svetu demokratije. Ovakva, makar samo romaneskna priča je podrazumevala da, u uslovima antikomunističke histerije u SAD, njeni autori moraju da budu vrlo hrabri. Reč je o duhovitom, ali i obespokojavajućem upozorenju u šta će se pretvoriti zapadna društva ukoliko profit i nesmiljeni industrijski razvoj postanu značajnije društvene vrednosti od čoveka. Taj trend autori nazivaju reklamokratijom (vladavinom reklame). Autori u svom distopijskom romanu-upozorenju sugeriju zaključak da čovek-potrošač želi da bude obmanut. „Kažeš mi: ‚Niko ne želi da mu unište mozak.‘ To je zato što si mediokritet. Jakažem: ‚Nađi nekog ko želi da mu unište mozak i upotrebi ga.‘ Tako govore veliki ljudi, a ja sam veliki čovek.“¹⁷

Ispostavilo se da tranzicija u nekim postrealsocijalističkim zemljama (Srbija, Rusija, Rumunija, Moldavija, Belorusija, Bosna i Hercegovina, Makedonija...) nije donela bogatiji i lagodniji život. Pošto je kapitalizam iz sukoba izašao kao pobednik više ne želi, čak ni iz propagandnih razloga, da toleriše funkcije tzv. „države blagostanja“ („Welfare State“). Više nije, u borbi protiv etatizovanog socijalizma, prinuđen da pokazuje da je kapitalističko lice „ljudskije“ od „socijalizma sa ljudskim licem“. „, Vreme je novac! Svim svojim ‚istrošenim‘ i ‚ispošćenim‘ Bićem, kao danas preostalim još egzistencijalnim slojem, čovek bi da postignepragmatičku Punoću. Savremenik nije više mudrac, kome je još Lao Ce nalagao: ‚Ne teži da Budeš Pun!‘ Modelu ‚brzoga punjenja‘, ‚mentalne ispraznosti‘ odgovaraju upravoproizvodi za zabavu.“¹⁸ Neka se usudi neko da mu kaže: Treba kritički da promišljaš sebe, društvo u kome živiš, da demitologuješ stereotipe u kojima živiš i da se posvetiš pravoj stvarnosti. Levica nema odgovor na ovo pitanje. Kako će običan čovek participirati u javnom životu zajedno sa, do u beskraj, jakim monopolima finansijske i političke moći? Da li je ikada bio moguć ravnopravan dijalog neravnopravnih? Za svog života sa vlasnicima društvene moći neće nikad popiti ni kafu. Videće ih samo u ograđenim i telesnom stražom čuvanim VIP ložama. I zavideće im. Neće poželeti da menja sistem, jer je slab za takav naum, već će samozatajno želeti da se, kakvim čudom, i on nađe u, makar, majušnoj VIP ložici.

Korupcija kao princip

U ovakvom poretku stvari, konformizam i koruptivna kultura su glavni principi. Otuda više nema sindikata. Redak je sindikalni vođa i retka je sindikalna centrala kojima na tezgji nije istaknuta cena.

Otuda više nema ni levičarskih političkih partija. Britanski laburisti, francuski socijalisti, nemački socijaldemokrati, srpski deesovci i espeesovci... sve je to jedan klub – pseudonova levica, u stvari – desnica.

Otuda skoro da i nema kritičke društvene nauke. Istraživački metod je preobražen u istraživačke kvantifikacijske tehnike, kojima se postojeće opisuje, prebrojava, sistematizuje, analizira..., utvrđuje. Nauka utvrđuje trenutnu istinu. Ali se, pritom, ne pita šta je dobro i, što je još sumornije, ne pita u koje će se svrhe koristiti naučna istina. „Ako je nauci dato takvo počasno mesto, šta je sa moralom? Gde smestiti dobro u odnosu na istinito?“¹⁹ Više se nikako ne pokazuje kako se to postojeće može saznati, pa, onda, i menjati. Prebrojati, sistematizovati i analizirati još uvek ne znači objasniti, a još manje razumeti (recimo u

veberovskom smislu). Može se ovakvom stavu uputiti prigovor da insistiranje na objašnjenju i razumevanju lako može biti insistiranje na ideolozičnosti. Prigovor, dakako, ne mora biti besmislen. Čak, može, u mnogim slučajevima, biti itekako smislen. Da li je empirijski postupak dovoljno bezbedna brana ideologizaciji? Sam po sebi ne. Dobro su evidentirani slučajevi manipulacije kvantifikacijskim postupcima: od samog izbora istraživačkog predmeta, njegovog dimenzionisanja, preko upotrebe i kombinacije istraživačkih instrumenata, pa do eksplikativne ravni. U krajnjoj instanci ova dilema pada na tle naučnog, naučničkog i istraživačkog morala. Utoliko je zato smislen zahtev da se društvene pojave ne posmatraju samo kao stvari. Ova dilema je dobro iskazana u debati o književnosti kao predmetu sociologije književnosti. A nama može poslužiti u ilustrativne svrhe. Peter Cima (Peter V. Zima), imajući ovu dilemu na umu, kaže: „Ova okolnost navela je empirijsku sociologiju književnosti i neke semiotički orijentisane teorije komunikacije na to da pitanje o istorijskom smislu dela proteraju u oblast besmislenog i da istraživački interes ograniče na tekstu spoljne činioce, kao što su čitalac, pisac ili izdavaštvo. Time ovakva sociologija odustaje od stvaranja teorije književnog fenomena, teorije književnog stila i negira sebe samu kao sociologiju književnosti. Time što iz područja svog istraživanja isključuje semiotičku praksu ‚écriture‘ ona brani – mada implicitno – jednu autonomnu estetiku, u kojoj se umetnost i društvo ukazuju kao jedna drugoj tuđe sfere.“²⁰ Ako se tako gleda na umetnost kao predmet istraživanja, na nju se gleda tako da umetnost nestaje iz vida (tačnije, iz vida nestaje predmet istraživačkog interesa) a ostaje istraživački model, konstrukt, objašnjava Arnold Hauzer (Arnold Hauser): „Tim je sumnjama i otporima umjetnost sumarno osuđivana i zanemarena je veza njezine društvene ili moralne uloge s kvalitativnom vrijednošću njezinih pojedinih tvorevina. Ona se već unaprijed činila sumnjiva i opaka, a kako je izgledalo da ne postoji veza između estetske vrijednosti i praktičkog učinka nije se mislilo na to da umjetnost može djelovati kao to opasniji otrov što su njena sredstva više umjetnička, zanosna i razoružavajuća, a niti se mislilo na mogućnost da se s porastom estetskih vrijednosti mogao smanjiti ili spriječiti njezin učinak moralnog izopačenja.“²¹ Od Hauzerove smrti 1978. godine pa naovamo, dešavaju se procesi na čije je opasno dejstvo on upozoravao. Ni umetnost, a ni nauka se više ne usuđuju da budu „sumnjive i opake“ delatnosti. Sada umetnost i nauka stvaraju tržišne proizvode – uredno složene na zidovima galerija, u pozorišnim programima, na policama knjižara... pedantno marketinški umivene i očešljane – da čekaju kupce.

Društvena nauka više ništa ne pronalazi. Patentni zavodi i zakoni o zaštiti intelektualne svojine postoje mimo društvenih nauka. Da li je neko zaštitio sopstveno autorstvo na novu teoremu, paradigmu ili otkriće u društvenim naukama? Ne. Ali zato sve konvencije o autorskim pravima (od Bernske konvencije iz 1886) štite na hiljade prava na zupčanike, industrijske sklopove i industrijski dizajn, prava na marke sapuna i deterdženata, štite prava na lake note šlagera, štite oblik i liniju silikonima armiranih poprsja i pozadina filmskih starleta, pevačica i manekenki... A do kvantifikacijski izraženih „rezultata“ ponajčešće se dolazi pomoću anketnog ispitivanja za koje Džin Stecel (Jean Stoetzel) kaže da je sumnjivog karaktera jer je određeno predrasudama ispitanika koji izbegavaju da se posluže znanjem iz sopstvenog iskustva iz bojazni da se njihov odgovor, možebiti, neće dopasti anketaru ili da će biti suprotstavljen opšteprihvaćenom javnomnjenjskom stavu. Stecel jednostavno kaže: „uopšte uzevši, izgleda da su stavovi diktirani predrasudama ili uticaju sredine, retko ličnim iskustvima.“²² Ovde stupa na delo, po mišljenju Ivane Spasić, interpretativna sociologija. U društvu, prema predstavnicima ove škole mišljenja, ne postoje „unapred formirani fenomeni“ koje samo treba otkriti. Konačno, odavno je napuštena pretpostavka ranih društvenih mislilaca da je moguće otkrivati zakone koji vladaju u društvu, po analogiji sa tzv. zakonitostima koje vladaju u prirodi. To nije moguće činiti jer u društvu ne postoje, niti vladaju zakoni poput inih za koje se pretpostavlja da vladaju u prirodi. Naglašavam da se i u

modernim naukama koje izučavaju fenomene prirode više ne barata s pretpostavkama o večno važećim zakonitostima u prirodnom događanju. „Činjenica da spolja istovetno ponašanje nema uvek isto značenje za aktere, recimo, predstavljaju za njih (interpretativne sociologe – dodavanje moje) elementaran podatak sociologije. Pozitivističke zahteve za strogošću zastupnici interpretativne sociologije su proglasili neprikladnim u društvenim naukama; njima je bilo važnije zahvatiti akterov unutrašnji doživljaj situacije i vlastitog delanja. S tim impulsom počinje da se razvija kvalitativna metodologija, koja nastoji istovremeno da uvaži i kvantitet društvene pojave, ali i njen neujednačeni, promenljivi, unutrašnji kvalitet.“²³ Sa druge strane, ne radi se samo o uočavanju činjenice „unutrašnjeg kvaliteta“. Pozitivist često gubi iz vida širi kontekst u kome postoji posmatrana pojava, niti ga posebno interesuje šta je toj pojavi prethodilo. Zašto je to tako? Jakob Bronovski (Jacob Bronowski) kaže da u našim naučnim pojmovima nema stalnosti. „Zašto su ona (naša tumačenja – dodavanje moje) provizorna? Zato što je dio svijeta koji možemo sagledati i analizirati... uvijek konačan. Uvijek moramo reći da ostatak svijeta ne utječe na taj dio, a to nikada nije istina. Mi privremeno izmišljamo nešto što će pokriti onaj dio svijeta koji nam je trenutno nedostupan.“²⁴

u

Takav je kontekst u kome se dešava srpska „tranzicija“ u prvobitnu akumulaciju kapitala. Struktura ovdašnjeg kapitala je pljačkaška i ratnoprofiterska, kao i struktura kapitala stečenog u uslovima bilo koje prvobitne akumulacije. Zato taj kapital, u neregulisanim odnosima, odbacuje zamašne viškove vrednosti. Država kao transmisija bogatih slojeva Zato su država i političke partije samo transmisija novobogataških slojeva. Zato nema radnog zakonodavstva koje će štiti radnika. Gustav le Bon (Gustave Le Bon) je zaista pisao i u interesu današnjih poslodavaca. „Danas postaju zahtjevi gomila sve više određeni i idu izravno za tim, da stubokom prevrnu sadašnje društvo i da ga privedu onom primitivnom komunizmu, koji je vladao kod svih ljudskih skupina prije svitanja civilizacije. Ograničenje radnih sati, izvlaštenje rudnika, željeznica, tvornica i zemljišta; jednaka razdioba svih produkata, eliminacija svih viših klasa u korist pučkih klasa itd. Ovo su eto njihovi zahtjevi.“²⁵ Zakon o radu, „štiteći“ radnika, podrazumeva neprikosnoveno pravo poslodavca na, još malo pa, neograničenu eksploataciju. Da je drugačije, ne bi hiljade ljudi radilo za stotinak evra, bez određenog radnog vremena, bez socijalnog i zdravstvenog osiguranja, bez prava da rađaju decu dok im to poslodavac ne odobri... Uz to, mnogi sindikalni vođi su pohitali da zaborave stare, mukom, znojem i krvlju, izborne i branjene tekovine o garantovanoj minimalnoj nadnici, o socijalnoj sigurnosti, o solidarnosti, o tri osmice... Ali zato Socijalistička internacionala, u klimatizovanim, luksuznim salama uredno konferiše uz prisustvo naših deesesovaca i espeesovaca. Uz livrejisanu služinčad. Čime danas levica može da se bavi, uz dopuštenje mogula kapitalizma? Svime što bitno ne ugrožava kapital odnos. Levica se, s razlogom, bavi problemom marginalizovanih društvenih grupa, problemima manjina, ekologijom, ljudskim pravima... Ali, ni jedna od tih njenih aktivnosti ne može, niti sme da ugrozi kapitalizam kao takav. Otužno, levica sama postavlja granice svom angažmanu. Glad i siromaštvo, ratovi i kriminal, diskriminacija i rasizam... samo su epifenomeni logike profita, čije postojanje bezuslovno priznaje današnja levica. Levica može da konstituiše socijalistički projekt kao alternativu rastućoj krizi kapitalizma. Naravno, ne radi se o revolucionarnom udaru, već o legitimisanju socijalističkog projekta kao jedne od vrednosti u pluralnom vrednosnom sistemu. Dakle, ne radi se o tome da se na socijalizam isključivo gleda kao na državno-politički sistem. Radi se o tome da se na socijalizam gleda kao na skup društvenih vrednosti, gde će jednu od važnih dimenzija predstavljati solidarnost. Ovo, svakako, zvuči kao isprazna utopija. No, sa druge strane, stoji neoboriva istorijska činjenica: sve ljudsko stvaralaštvo je, uz izuzetke, rezultat solidarnosti.

Ovo može biti adut levice. Kako ga je moguće operacionalizovati u društveno-vrednosnom i društveno-delatnom smislu, biće vidljivo već u relativno skoroj budućnosti.

Budući da se kapitalizam olako odrekao atributa države blagostanja, za uzvrat je dobio permanentno stanje krize koje dobija dramatične forme u masovnim nemirima, u kojima su glavni akteri mladi ljudi. U nasilnim neredima u Evropskoj Uniji protesti nisu rezultat prethodno artikuliranih zahteva. Ovde se često radi o ogoljenom, do krajnje granice, brutalnom nasilju kada se ništa ne traži i ništa ne daje. Očigledno je da jaz između bogatih i siromašnih nekontrolisano brzo raste. Taj jaz podrazumeva kardinalne razlike u uslovima života i životnim šansama. Od obrazovanja, zapošljavanja do socijalne i zdravstvene zaštite. Iako u Velikoj Britaniji postoji dobro organizovan sistem socijalnog staranja, od obezbeđenja socijalnih stanova do socijalne pomoći, erupcija nezadovoljstva je rezultat isključenosti iz društvenih tokova. U uslovima presečenih životnih perspektiva, strah i beznade najjače osećaju mladi. Otuda brutalnost, pljačka, slepo nasilje nad onima koji su na dohvat ruke. Najbogatiji su, zasad, sklonjeni. Zato nema ideologije, nema zahteva – samo gnev. Policija i pravosudni sistem će pacifikovati nered, ali ove ustanove neće dokinuti duboko nezadovoljstvo, koje, kao vulkanska magma, vri u nevidljivim temeljima društva. U emisiji, povodom skorašnjih nemira u Britaniji, *Britanija u plamenu: Ulične bitke za Britaniju, nasilje, ili socijalni bes?*, u okviru tematskog TV serijala o društvenim pitanjima pod nazivom *Oko*, emitovane 10. 8. 2011. godine, učesnica Ivana Miloradović, spoljnopolitička urednica RTS-a, navodi izjave dvojice učesnika u neredima. Jedan kaže: „Policija te hapsi zbog gluposti i ovo je način da im vratimo. Danas nam ništa ne mogu. *Ovo je kao da smo proglasili slobodu za sve* (kurziv – moj). Možemo da radimo šta god hoćemo.“ A, drugi, 14-to godišnji učesnik u nemirima iznenađujuće racionalno i sa dozom analitičnosti u svom iskazu, kaže: „*Bankari su opljačkali državu i niko nije išao u zatvor* (kurziv – moj). A onda su političari krali dnevnicu pa niko nije išao u zatvor. A onda su mediji prisluškivali građane, prisluškivali roditelje dece koja su ubijena da bi detalje, tu se, naravno, govori o Murdochu i njegovim News of the World i celoj toj aferi koja je potresala Britaniju do pre koji dan i, u stvari, i dalje je potresa, znači i mediji su nas izdali, i novinari su nas izdali, i policija nas je izdala jer je novinarima za pare davala informacije za tabloide, pa ja pljačkam jer mi se može, kao što se može i svima...*kada bi se sabrali troškovi onoga što smo mi opljačkali i onoga što su oni opljačkali – šta mislite ko je opljačkao više* (kurziv – moj)?“ Naravno, dete-nasilnik nije čitalo Torstena Veblena (Thorstein Veblen), ali njegov stav kao da prati sledeću misao ovog klasika društvene nauke: „Život i životni obrazac dokoličarske klase treba da potpomažu očuvanje varvarskog temperamenta, uglavnom onaj kvazimiroљubive varijante ili varijante srednje klase, ali u izvesnoj meri i pljačkaške varijante. Prema tome,... treba da bude moguće da se jasno prati razlika u temperamentu između društvenih klasa. Aristokratske vrline srednjeklase – to jest destruktivne i novčane karakteristike – treba da se nalaze uglavnom među višim klasama, a radne vrline – to jest miroljubive karakteristike – uglavnom među klasama koje se bave mehaničkom proizvodnjom.“²⁶ Očigledno, pripadnici depriviranih slojeva, lumpenproletarijata, s vremena na vreme, ne pristaju na nepisani kanon da moraju da neguju „miroljubive karakteristike“ i to nepristajanje izražavaju na brutalan način, razarajući i pljačkajući sve što im je na dohvat ruke. Ivana Miloradović razložno komentariše ovo stanje nereda u Engleskoj stavom: „Kada (učesnici u neredima – dodavanje moje) uporede svoju socijalnu pomoć i dobit bankara u Sitanju to je zaista astronomska razlika“²⁷ U intervjuu za BBC 9. 8. 2011. godine, pisac i TV voditelj iz Londona Darkus Hau (Darcus Howe), naiznenađenje voditeljke i velikog dela javnosti nije osudio učesnike u nemirima. Zbog njegove izjave poznata TV stanica je uputila izvinjenje javnosti. Šta kaže Darkus Hau? „To je ustanak generacije siromašnih... Da, pljačke je bilo, ali to je sporedna stvar na koju se smišljeno fokusira pažnja, čime se umanjuje mogućnost šireg razumevanja onoga što se stvarno dešava. Naši politički lideri nemaju pojma, naša policija nema pojma ni o čemu.

Mladi crnci i belci pokušavaju da kažu šta se dešava, ali ih ne slušamo.“[28](#) U jednoj od prvih reakcija povodom nereda u Engleskoj, Metju Gudvin (Matthew Goodwin), profesor političkih nauka na Univerzitetu u Notingemu, tvrdi da postoji „fundamentalna nepovezanost određenog dela mladih u Britaniji i delova političkog establišmenta. Tvrdnje da nemiri nisu u vezi sa smanjenjem potrošnje ili ekonomijom nisu tačne. Kada bi to bilo tačno onda bi to značilo da imamo na stotine poludelih mladih, koji se ponašaju iracionalno. Ja ne mislim da je to slučaj.“[29](#)

Koji su zadaci levice danas?

Ova i još teža pitanja stoje pred zbunjenom i ošamućenom novom levicom.[30](#) *Ono što leвица mora da učini u narednim decenijama je da počne sa ozbiljnim proučavanjem i razumevanjem prirode modernog kapitalizma. Nikako se ne treba nadati povratku mesije-Marksa (Karl Marx). On se ne može vratiti jer nije ni bio mesija, bio je istraživač. Nikako se ne treba nadati rođenju neke nove ideologizovane revolucionarne „radničke klase za sebe“. Čak i ako se pojavi, revolucionarna klasa i njena revolucija će, vrlo verovatno, biti, to je Lav Trocki (??? ????????? ??????e?? ??o????) napisao još tridesetih godina prošlog veka, „izdana i izobličena“[31](#). Aljoša Mimica nas podseća na Serža Malea (Serge Mallet): „Protiveći se, naime, ideološkom postuliranju radničke klase u smislu devetnaestovekovnog proletarijata, Mallet je našao da je u uslovima njene današnje raslojenosti jedini dovoljan i nužan kriterijum onaj po kojem se u nju uključuju sve kategorije najamnih radnika što „vrše produktivnu ulogu a isključene su iz vlasništva ili upravljanja sredstvima za proizvodnju“. [32](#)Dakle, piše dalje Mimica, „jezgro ove nove radničke klase čine tehničari i visokokvalifikovani radnici, službenici i istraživači u biroima i razvojnim službama, pogonski inženjeri itd. – dakle, sve one društvenoprofesionalne grupe koje konvencionalna sociologija, naročito američka, svrstava u novu srednju klasu.“[33](#)*

u

Rečeno važi za one zemlje u kojima, kakva-takva, leвица postoji. U Srbiji nema levice. Partija koja se samonaziva socijalističkom već par decenija praktikuje politiku i ideologiju ekstremne naci-šovinističke, klerikalne desnice. Proizvodila je i podržavala nacionalizam i šovinizam; počinjala i gubila balkanske imperijalne ratove; tamo gde su bili neki njeni članovi i podržavaoci njene politike počinjeni su najteži ratni zločini posle drugog svetskog rata; u vreme njene vladavine u Srbiji je, iz političko-mafijaških razloga, ubijeno više stotina ljudi; stvorila je i negovala novobogataški kapitalistički pljaškaški sloj; dirigovanom galopirajućom inflacijom temeljno je opljačkala stanovništvo Srbije; falsifikovala rezultate izbora; proizvela skoro najvišu stopu nezaposlenosti u Evropi; građanke i građani Srbije su i danas sanitarnim kordonom, kao kužni, odvojeni od Evrope i dobrog dela sveta, kao nikada do sada u svojoj istoriji; zdušno je motivisala agresiju zemalja – pripadnica zapadne vojne alijanse, na sopstvenu zemlju; nijedna ustanova ne broji koliko je mladog i obrazovanog sveta, glavom bez obzira, pobešlo iz espeesovske Srbije; kriminal, korupcija, nasilje i ubistva su postali uobičajena folklorna zabava u vreme espeesovske vladavine – te „aktivnosti“ se upražnjavaju do dan-danas pod (do juče) zajedničkom vlašću druge „levičarske“ i druge „desničarske“ partije, pod vlašću Demokratske stranke i Demokratske stranke Srbije – tih pedantnih i doslednih sukcesora espeesovske politike... Da li iko može da opovrgne ove tekovine Socijalističke partije Srbije i partija koje su njene parapolitičke tvorevine? Da li iko može da tvrdi da je ta partija, partija levice?

u

Ideolozi kapitalizma su, zauzevši dominantne pozicije u javnoj sferi, uklonili iz vida činjenicu da je moguć i drugačiji socijalizam. To su mogli da učine utoliko lakše jer se ispostavilo da je „razlika između ustrojstva bivšeg SSSR-a i ustrojstva današnjih zapadnih država (posebno u kontinentalnoj Evropi) – (je) čisto formalne prirode. U bivšem SSSR-u sve je bilo pod kontrolom državnog politbiroa, a u današnjim zapadnim državama ulogu politbiroa su

preuzeli kontrolori centralnih banaka i bankarskog sistema, a sve uz logističku podršku formalnih državnih vlasti.“³⁴

Odlike kapitalizma u nastajanju- pljačke i ratovi

No, budući da kapitalizam, naročito onaj u nastajanju, i naročito u onim zemljama u kojima ne postoji iskustvo demokratije, počiva na pukom zgrtanju bogatstva, pristupilo se najbržem, „najefikasnijem“ sredstvu akumulacije kapitala – pljački i ratu. Budimo precizniji. Često ni relativno razvijene demokratske ustanove ne predstavljaju branu pred zgrtačkim sklonostima bogatih slojeva. Utoliko je pljačka „efikasnija“ tamo gde tih ustanova nema ili ih ima u vidu „fasadne demokratije“.

Pljačka. Prvo je država nacionalizovala, prisvojila, podržavila (bez nadoknade) društvenu svojinu, kao „svačiju i ničiju“ svojinu, ne obeštivši stvarne vlasnike, koji su decenijama svojim ulaganjima stvarali društveno bogatstvo. Potom je, po pravilu, ispod tržišne cene, tu svojinu prodala/ poklonila novobogataškoj klasi. Taj proces je nazvan tranzicijom. Međutim, takva tranzicija je odvela ekonomije mnogih zemalja u propadanje, umesto u napredovanje. Zato je ideja o privatizaciji u tranziciji obmana, tvrdi Branko Horvat, jer je i samoupravno preduzeće privatno, a ne državno. Ako je tako, onda je tranzicija proces „pretvaranja“ privatne svojine u privatnu svojinu. Tačnije, radi se o zameni jednih vlasnikâ drugim vlasnicima. Kao što je već rečeno, država je nacionalizacijom, podržavljenjem već privatne (društvene) svojine, bez tržišnog pristanka njenih vlasnika, u stvari, opljačkala prave vlasnike. Bez i jedne pare nadoknade prevela je društvenu svojinu u državnu svojinu. U suštini, nema bitne razlike između privatne i državne svojine – titulari (privatnik ili država) isključuju sve ostale iz vlasništva nad određenim dobrom. Nedoumica o tome da privatno vlasništvo ne može biti istovremeno društveno proizilazi iz pravnog pitanja o titularu svojine, što je tekovina rimskog prava i predstavlja primitivnu predstavu o vlasništvu. Ovo pitanje Horvat detaljno razmatra u obimnoj studiji *Politička ekonomija socijalizma*. U oba slučaja (privatno i državno vlasništvo) se radi o *isključenju* svih drugih iz kontrole nad svojinom. Sa druge strane, socijalizam, shvaćen kao samoupravno društvo, ne podrazumeva određenu izdvojenu grupaciju vlasnika jer je „svatko jednako vlasnik... Posebna značajka rimsko-buržoaskog pojma vlasništva – isključivanje ostalih – nije primjenjiva. ...Svi imaju jednak pristup sredstvima za proizvodnju koja su društveno vlasništvo. Posljedica toga je da *vlasništvo ne daje nikakve posebne povlastice* (kurziv – moj).“³⁵ Konačno, svojstvo privatne svojine u čistom vidu je davno dovedeno u pitanje, jer, praksa i teorija ekonomije pokazuju da faktičko vlasništvo imaju oni koji kontrolišu poslovanje, a ne vlasnici koji nominalno poseduju kapital. Jer, vlasnici akcijâ su obični rentijeri.³⁶ Svojina predstavlja sumu *prava i obaveza*. To, dalje, znači da pravo nad svojinom ne podrazumeva „apsolutno“ (društveno nekontrolisano) pravo raspolaganja. Pravo raspolaganja svojinom ne može se protezati izvan prostora konkretnog normativnog poretka u kome se ostvaruje pravo na privatnu svojinu.

Dakle, postoji sistem ograničenja u odnosu na raspolaganje privatnom svojinom. Tačnije, privatna svojina nije isto što i lična svojina. Sa stanovišta normativnog sistema, uzmimo za primer jednu krajnju soluciju, vlasnik može da uništi ličnu svojinu (ako time nikoga i ništa ne ugrožava), ali, ni u kom slučaju nema pravo da uništava svoju privatnu svojinu. Dakle, kada govori o društvenom vlasništvu kao o vidu privatnog vlasništva, Horvat podrazumeva sledeće: „Jednakost proizvođača znači jednaki pristup proizvodnom kapitalu društva. Prema tome, proizvodni kapital mora biti vlasništvo društva, ne države. Iz društvenog vlasništva proizlaze dvije osnovne posledice. U svakoj skupini ljudi, čiji je rad organiziran radi stjecanja sredstava za život, svaki individualni proizvođač ima isto pravo sudjelovanja u odlučivanju kao i svaki drugi. To znači samoupravljanje.“³⁷ Ukratko – šta je konsekvencija ovog procesa „povratka“ ka kapitalizmu? „Preduzetnička klasa je nova, još bez identiteta i jasne socijalne pozicije, ali duboko integrisana sa političkom elitom. Njeno poreklo: biša nomenklatura, ratni profiteri, rentijeri na bazi državnih funkcija i ilegalna trgovina (cigarete, droga). Takvo

poreklo delom objašnjava i funkcionisanje institucija u kojima se odražavaju politička patronaža, klijentelizam, nepotizam i neinstitucionalno lobiranje. Zato nam se nameće hipoteza da su naše elite više rivali („lovci na plen“) nego ideološko-programске alternative za vođenje društva i njegovo usmeravanje.“³⁸ Konačno, ovo razmatranje pitanja svojine ne znači da se ozbiljno može misliti o modelima restauracije „samoupravnog“ ili nekog od „realnih“ „socijalizama“. Ukoliko bi se razmišljalo o restaurativnim procesima to znači da bi bio prihvaćen model komandne privrede, a u kulturi bi, verovatno, bio prihvaćen, kao obavezujući, model birokratskog optimizma. Ima istine u kolokvijalnoj tvrdnji: „Da je socijalizam (takav kakav je bio) bio valjan on bi opstao“. Ali, razmatranje pitanja svojine je opravdano kada se postavi pitanje: Otkuda to da novobogataši poseduju svojinu, koja je bila društvena, ne kupivši je od nominalnih vlasnika (već od države koja im u bescenje prodaje nacionalizovanu [u izvesnom smislu eksproprisanu] društvenu svojinu), a da, pritom, nominalni vlasnici budu razvlašćeni bez svoje volje? Naravno, radilo se o nominalnim vlasnicima, koji su u prethodnom poretku uživali kakvu-takvu socijalnu sigurnost. I koji su upravljali, doduše, malim delom ostvarene dobiti. Ali, upravljali su. Većina tih ljudi nije bila spremna (a ni sposobna) da prihvati velike rizike koje je sobom donela tranzicija. Njihov socijalni položaj je određivala država, tj. dominantna politička struktura, a ne njihova sposobnost za učešće u tržišnom nadmetanju. Upravo je ta činjenica trebalo da bude jak razlog da država, kao glavni agens promene, preuzme odgovornost za socijalni položaj velikih masâ ljudi (i njihovih porodica), nespremnih i nesposobnih za promene. I da ih, sistemom državnih programa, pripremi za nastupajuće okolnosti. Mladen Lazić je u jednom tekstu, u početnom periodu tranzicije, ponudio nacrt modela prelaska iz jednog u drugo stanje. U prvoj fazi parlament treba da donese zakon „po kojem sva srednja i velika preduzeća (uključujući banke, osiguravajuća društva i tsl., ali sa izuzetkom infrastrukture itd. koja ostaje u državnom vlasništvu) postaju kvazi-vlasništvo direktora na rok od (npr.) 5 godina. Takvog („opunomoćenog“) direktora biraju... svi zaposleni.“ Druga faza predstavlja „period ‚čišćenja‘ u navedenih pet godina. Uspešne firme (i uspešni menadžeri) opstaju, nesposobni za tržišnu utakmicu nestaju. Država stvara legalne i institucionalne pretpostavke za tržišno funkcionisanje... stimuliše osnivanje (privatnih) malih firmi, te ulazi u značajne javne radove u infrastrukturi..., radi apsorpcije nezaposlenog stanovništva. Stabilizuju se nezavisni sindikati itd.“ Na kraju u trećoj fazi „stupa na snagu zakon o ‚privatizaciji‘. uspešna preduzeća (npr. ona koja su u zadnje tri godine bar dva puta ostvarila godišnji prihod veći od 5%) postaju deonička na sledećim osnovama: menadžer postaje vlasnik (npr.) 8% deonica, svim ostalim zaposlenim deli se (npr.) 25%, penzijskom fondu firme... (npr.) 30% (za sve te deonice mogućnost slobodne tržišne prodaje nastupa za npr. 2 godine), a na tržištu se prodaju deonice u visini od (npr.) 30% vrednosti firme...”³⁹

Da li je namesto pljačke u toku društvene transformacije (tranzicije) bio moguć drugačiji put? Iz prethodnog primera (Lazić) se vidi da je bilo uputno traganje za racionalnim i izvodivim modelima. U nekim „postkomunističkim“ zemljama obavljena je tzv. vaučerska privatizacija, tj. podela akcija svim građanima. U nekim zemljama je dala dobre rezultate (Češka, Slovačka), u nekim ne (Rusija). (Da li su različiti rezultati uslovljeni, između ostalog, i različitim kulturnim nasleđem? Ovo je značajno pitanje, te ga, sada, samo stavljam na dnevni red, kao poticaj mogućoj raspravi o uzajamnosti kulture i ekonomskog privređivanja u Srbiji.) U našem slučaju se pribeglo drugom načinu – prodaji. Uz providno obrazloženje prema kome vaučerska privatizacija nije rentabilna „jer su preduzeća nerentabilna i ne bi preuzimanjem od strane akcionara mogla da opstanu na tržištu...”⁴⁰ Prenebregnut je – sada je očigledno, s namerom – čitav niz mogućnosti iz kojih bi sledile pozitivne posledice po zaposlene. „Svojinska prava i kod privatne i kod kolektivne svojine mogu se pravno formalizovati i proširiti deoničarskim, akcijskim metodama organizacije privrednih institucija (preduzeća, korporacija, holding kompanija)... Akcije su... veoma doprinele takozvanom

„podruštvljavanju“ kapitala, kapitalista funkcionera sa svojinom i kapitalista gole sopstvenike prava na dividendu i pretvaranju inokosnih privatnih vlasnika u „društvene“ vlasnike, povećanju broja subjekata vlasništva na sve brojnije sopstvenike.“⁴¹ U Nišu, gde živim, nekada je u industriji bilo zaposleno više desetina hiljada ljudi, a posle prodaje društvenih preduzeća u Nišu radi jedva pet hiljada ljudi. Čovek ne mora da bude ekonomski stručnjak pa da primeti, da je, primera radi, u Fabrici duvana u Nišu, pre početka tranzicije radilo oko dve i po hiljade radnika, a da sada radi oko pet stotina radnika. Dve i po hiljade radnika je učestvovalo vrlo uspešno u tržišnoj utakmici. Sebi su zarađivali vrlo solidne plate. Ovo preduzeće se nije finansiralo budžetskim novcem, već je, ne samo uplaćivalo poreze državi, nego je i pomagalo druga preduzeća u Jugoslaviji, gradilo ili ulagalo u objekte društvenog standarda (školstvo, zdravstvo, kultura...), finansiralo obnovu i gradnju verskih objekata, pomagalo kulturne stvaraoce i ustanove kulture, stipendiralo učenike i studente... Dakle, bilo je rentabilno i ostvarivalo je značajne ekonomske viškove. Međutim, posle privatizacije, menadžment zaključuje da u Fabrici ima oko dve hiljade „tržišno“ prekobrojnih radnika. S obzirom na činjenicu da, i posle otpuštanja radnika, Fabrika duvana i dalje uspešno posluje, da ne gubi tržište, već posluje i na novim tržištima, tvrdoglavo se nameće pitanje: u čiji džep se sliva novac u iznosu od 2.000 solidnih plata? I to svakog meseca. Ovakva sudbina je zadesila mnoga uspešna socijalistička preduzeća. Toliko o uspešnosti modela prodaje preduzeća.

Zarad tzv. tržišne efikasnosti svakodnevno raste broj nezaposlenih. Sve manji broj zaposlenih, u stalnom strahu od gubitka radnog mesta, pristaje da radi u uslovima besomučne eksploatacije – prima mizernu nadnicu, pristaje na neplaćeni prekovremeni rad, radi u nehumanim radnim uslovima, često bez socijalnog i zdravstvenog osiguranja, a i kada radi, najčešće radi na određeno vreme ili na privremenim poslovima, žene na radnom mestu su često žrtve seksualnih ucena od strane nadređenih, sindikalno organizovanje je u mnogim preduzećima zabranjeno... Uposlenik, u ovakvim uslovima, unapred pristaje da bude potplaćen.

U ovome počiva značajna i velika šansa za delovanje društvenih i političkih asocijacija zaposlenih – sindikata i levih političkih partija.

Rat. Rat je tradicionalni (verovatno najstariji) oblik pljačke. Kada se razgrnu ideološki, propagandni, doktrinarni... velovi, kojima je obavijen svaki rat, ukaže se ogoljena stvarnost – rat je zločin i pljačka. Rat je način uspostave dominacije, pljačke radi. Ratovi se obrazlažu nužnošću „ispravljanja nepravdi“, „oslobađanjem sopstvenih“ teritorija, „plemenitošću osvete“ koju ima da vrši „ostatak zaklanog naroda“, odbranom od agresije, pomaganjem saveznicima... Iza fanfara, koračnica, medalja, spomenika, himni, zastava, grbova, livrejisanih gardi... u senci puze kolone ratnih liferanata i profitera, pljačkaša, političkih hohštaplera, propagandista, „patriotizmom“ nadahnutih „umetnika“ i „učenjaka“... – ratnih dobitnika. U senci puze i kolone obogaljenih, unesrećenih, orobljenih, sebi i svojoj mucu prepuštenih... – ratnih gubitnika. I, to je konačna konsekvencija.⁴² Od rata se ne može pobeći, ni onda kada ratno ubijanje prestane. Rat ostavlja dugotrajne, ne samo traume, već i naslage mržnje i nerazumevanja među dojučerašnjim sukobljenim stranama iako je, i jednim i drugim, u konačnom zbiru, isto. Bili krvnici ili žrtve, „svi su pokrenuti iz svojih temelja, ali niko ne može iz svoje kože.“⁴³ Žrtva zauvek biva žrtvom i krvnik zauvek biva krvnikom. To je neka pravda?

Ili, kako oporo kaže Bertolt Breht (Bertolt Brecht): „Kad slušaš glavešine, ispada da oni rat vode samo iz straha božjega i samo za ono što je lepo i dobro. A kad malo bolje pogledaš, nisu oni baš glupavi, ratuju oni radi čara. Da nije tako, ne bi u tome učestvovali i mali ljudi kao što sam ja.“⁴⁴ Brehtu uz bok stoji Jovan Sterija Popović kada daje sliku uvreženog razumevanja patriotizma u Srbiji: „Dokle se god budemo samo hvalili, slabosti i pogreške prikrivali, u povesnici učili koliko je ko od predaka naših junačkih glava odrubio, a ne i gdi je

s puta sišao; donde ćemo hramati i ni za dlaku nećemo biti bolji; jer prostaci i mladi ljudi koji se tako zapajaju, i ne misle da može biti i pogrešaka u nas... Što je bilo luđe, preteranije, nesmislenije, to je imalo više uvažatelja, a glas umerenosti smatrao se kao nenarodnost, kao protivnost i izdajstvo... Otud nije čudo što nevaljali i pokvareni..., pod vidom rodoljubija svaku priliku za svoju sebičnost upotrebljavaju, i najbezumnije savete daju, ne mareći hoće li se time svojoj opštini, ili svome narodu kakva šteta naneti.“⁴⁵ Setiće se neki od ratnih gubitnika kako je počelo. Počelo je tako što ga je vladajuća nomenklatura, kao frustriranog čoveka koji je, zbog egzistencijalne nevolje u kojoj se nalazi, zajedno sa svojim sunarodnicima, izgubio samopoštovanje, svrstala u imaginarijum koji se zove „nacionalni identitet“. Svrstavši ga u taj „veličanstveni“ red, režim mu štedro pomaže da zaboravi sopstvenu stvarnost, ispunjavajući mu život bajkovitom skaskom o velikomnacionalnom zadatku koji on (običan čovek) zajedno sa režimom ima da izvrši. „Kad moćnik ovlašćuje onoga ko je učinjen nemoćnim da nastupa nasilnički, onda ovaj to čini sa osećanjem da dela svojom voljom i svojom snagom.“⁴⁶ Socijalni očaj i radikalne ideologije idu ruku pod ruku. U takvim prilikama racionalno rasuđivanje dobija drugorazredni karakter – jer ne može da „odgovori na pitanja koja postavlja srce“. Ne može se ni očekivati da „običan čovek“, pod teretima sopstvene bede i propagande, pojmi da je „celokupna naša moderna kultura izgrađena (je) na poimajućem racionalnom mišljenju: bez njega nema tehnike, ni organizacije u privredi i politici, nema nauke, ali nema, isto tako, ni pesništva i umetnosti u specifično modernom smislu reči. ‚Racionalizacija‘, koju je Maks Veber s pravom označio kao osnovnu tendenciju moderne kulture, jeste ravnanje života po umu i umnoj svrhovitosti.“⁴⁷ Bez obzira na to, sudbina malog čoveka postaje mitski velika – izvan predela „umne svrhovitosti“. On se identifikuje sa mitološki prerađenim istorijskim događajima, herojima iz „slavne prošlosti“ kada se u bitkama nije pitalo koliko košta život. Sada, mali čovek i Miloš Obilić, rame uz rame, biju junačku odsudnu bitku. „Slamanjem legalne racionalnosti i njenog jasnog značenja za individualnu sudbinu, ta sudbina postaje neprozirna i time gubi svoju specifičnu smislenost.“⁴⁸ Ima, makar malo, istine u jetkoj opasci koju izriče Entoni Bardžis (Anthony Burgess): „Sit i biološki namiren građanin, sa nabijenim džepovima i širokim izborom potrošnih dobara, loš (je) podanik oligarhijske države. Čovek koji se nažderao mesa ne haje za oglodane kosti političke doktrine. Fanatična odanost vladajućoj partiji lakše se stiče među materijalno bangavima. Na kraju, odanost i nekadanji patriotizam najlakše se održavaju kada je neprijatelj kobajagi pred vratima.“⁴⁹ U toj kulturi patnja postaje etički normativ. Nevolja je premetnuta u sreću. „Srećne ti rane, junače“. Kultura je komemoracija.

Naša „stara“ leвица je prihvatila koncept „herojske“, „oslobodilačke“ kulture, stvarajući „narodnog heroja“. Otuda i paktovi i stapanja takve „levice“ i nacionalizma. I ta leвица i taj nacionalizam su stvarali kulturu osenčenu pretnjom koju sobom nose „nacionalni izdajnici“ i „unutrašnji neprijatelj“, sa jedne strane, a sa druge „spoljni neprijatelj“, predstavljen ranije kao „svetski imperijalizam“, a sada oličen u „svetskoj zaveri neprijateljskog Zapada“, a u blažem vidu, oličen u globalizacijskim procesima usmerenim ka „porobljavanju“ malih naroda i ka eksterminaciji njihovih kultura. Opsadno stanje je trajno stanje, stanje trajnog dizanja odbrambenih fortifikacija prema spolja. Evo jednog primera iz istorije ratne strategije. Pošto je ideologija permanentnog opsadnog stanja, oružja, krvi, ranâ, „patriotske borbe za slobodu zlatnu“... poodavno sastavni deo naše politike i kulture učiniću sada poređenje uz svest o njegovoj izvesnoj problematičnosti. Moćna Mažino fortifikacija, građena prema uzusima ratovanja koji su važili u Prvom svetskom ratu (prema principu „klasične“ vojne strategije), „odbrinila“ je Francusku od najeзде Hitlerovog Vermahta u narednom svetskom ratu taman kao da je sačinjena od paučine. Takav „mažino“ karakter naše nauke, kulture i politike je, između ostalog, jedan od važnijih uzroka njihove česte nekorespondentnosti i nekomunikativnosti sa modernom svetskom naučnom, kulturnom i političkom situacijom.

Ipak, ovako ili onako, tekovine modernog sveta probijaju paučinaste odbrambene mreže. To stanje pseudopatrijarhalnog i pseudopastoralnog duha uočio je Miroslav Krleža još u prvoj polovini minulog stoleća. „Narodnost, to su uspomene... to su žene, majke, pjesme u djetinjstvu, krave, paše, livade...“, patrijarhalno stanje na lirskoj mjesečini, a nikako dosadni argumenti... *Ova lirika je zamaskirana laž teške i ozbiljne životne stvarnosti, koja se zove bijeda* (kurziv – moj)... To su popularna izdanja bezbrojnih naših matica i zadruga, kojapočinju da stižu u vitrine poluobrazovanih u provincijama, i da tamo bude velike iluzije o hrvatskim i srpskim kraljevima..., o velikoj i slavnoj, carskoj, makedonskoj, bizantskoj, karolinškoj prošlosti, to su čitanke, loše diletantske pjesme koje svi znamo naizust i koje su nas, osim Zmaj-Jovinih pjesama, povele krivim putem nacionalnih obmana, na srpskoj i na hrvatskoj strani, u očiti raskorak podjednako.“⁵⁰ To isto, ali još bolje kaže Gane Todorovski (???? ??????????), onda kada govori o nacionalnom romantizmu pa kaže da je nacionalni romantizam faza u kojoj „u ogledalu nacionalne sujete svaki gest i potez, svako kretanje i prisećanje, svaka nedorečena misao dobijaju grandiozno značenje, postaju herojska poza, istorijski čin. Ta crta je, u suštini, utkana i u tradiciju narodnog eposa: narod je uložio sva nadanja u iskivanje fantastičnih likova herojskih, jer u životu takvih nije bilo, jer je stvarnost osetila potrebu za njima.“⁵¹

Rat u Jugoslaviji je, dakle, bio pokriće za pljačku na svim nivoima unutar sopstvene zajednice, kao i pokriće za pljačku nad poraženim „neprijateljem“.

U jeku ratnih dejstava je rađana nova vlasnička klasa, koja se bogatila klasičnim metodima ratnog profiterstva. Agresivna nacionalistička propaganda i mobilizacija su obeshrabrile moguća javna pitanja o galopirajućoj inflaciji; naizgled stihijskoj, u stvari smišljenoj privatizaciji, kada su se preduzeća prodavala budzašto „našim ljudima“; o prevari u sistemu „piramidalne štednje“; o platama koje su jedva dopirale do desetak nemačkih maraka... Ta nova vlasnička klasa danas u svojim rukama drži sve konce ekonomskog života. Rezultat pljačkaške tranzicije je tragično vidljiv – srpska privreda je uništena.

Osim „unutrašnje“ pljačke, rat je bio poligon za najsiroviji vid pljačke na područjima zahvaćenim ratnim dejstvima. Paravojne formacije su, uz ćutanje policijskih i vojnih organa, pljačkale civilno stanovništvo bez obzira na etničku pripadnost. Rođena je nova kategorija ratnih zločinaca i pljačkaša – vikend ratnici. Neki ljudi su vikendom odlazili na ratište, pljačke radi, kao da se radilo o dopunskom radu.

U mnogim izveštajima se, kao uzroci ratu, navode: (a) manipulacija koju su sprovodile političke, medijske i intelektualne „elite“ o tome da je zajednički život sa drugima nemoguć i (b) nerazrešene traume iz prošlosti.⁵²

u

U javnom polju Srbije kulturna politika nije formulisana kao politika čiji je osnovni cilj stvaranje društvenih pretpostavki kreaciji novuma. Nije, prema tome, okrenuta ka tome da uređuje institucionalne funkcije za pružanje podrške stvaralačkim, istraživačkim, kritičkim aspektima kulture. Stanovište političkog autoriteta je da u kulturi valja podržavati prevashodno onu sumu kulturnih dobara koja pripadaju kulturnoj baštini. Prošlosti, dakle. Kulturna baština se, nesumnjivo, mora negovati i istraživati. Međutim, u težištu racionalno postavljene kulturne politike, kako su upozoravali Maks Veber (Maximilian Carl Emil Weber) i Karl Manhajm (Karl Mannheim) mora biti sadašnji i budući kreativni čin. Iz ove perspektive posmatrano, može se ustvrditi da u Srbiji nije konstituisana kulturna politika u modernom smislu.

Intrekulturalizam kao dijalog i razmena

Predstavnici dominantne struje u političkom podsistemu teže da definišu kulturni podsistem kao sredstvo a ne kao cilj, kaže Talkot Parsons (Talcott Parsons). Ukoliko je kultura, sa stanovišta državnog, političkog, ideološkog autoriteta, razumevana pretežno kao kulturno nasleđe jedne etničke zajednice, onda u polietničkom društvu opstaje multikulturalizam.

Multikulturalizam, kao ideologija, potajno legitimizuje latentni međukulturni sukob u kome, nužno, silom države, etnički definisane („Srbija – država srpskog naroda i svih ostalih“), dominaciju ostvaruje zakonom etablirani kolektivitet kao dominantni kolektivitet. Ukoliko kultura, sa druge strane, ima status istraživačke, aktivne delatnosti zasnovane na kreaciji, onda je moguć interkulturalizam. Multikulturalizam počiva na toleranciji (trpeljivosti onoga što se smatra stranim, tuđim, neprihvatljivim), dok interkulturalizam počiva na dijalogu i razmeni. Dijalog i razmena su, ukazuje Vil Kimlika (Will Kymlicka),⁵³ nužni uslovi kulture kao takve. Današnja levica neizostavno ovo mora da zna. Ovde dijalog i razmena stupaju na mesto latentnog sukoba, potirući njegovu navodnu svrhovitost. Dakle, ne radi se o kreiranju nekog novog kulturnog monolita (takvi pokušaji su propali), već se radi o osvajanju prostora, kako za autonomni razvoj, tako i za dijalog i razmenu i, konačno, za kulturne tvorevine koje će biti rezultat sinteze, nastale u slobodnom kulturnom delovanju. Zašto levica ne može biti nacionalistička po svom karakteru?

Načiniću mali otklon na ovom mestu, pre no što pokušam da odgovorim na ovo pitanje. Mnogi će, s razlogom, na osnovu stvarnih događaja, ustvrditi da levica nije nužno antinacionalistička. U tom se smislu mogu navoditi sledeći argumenti: Staljin je vodio doslednu prosovjetsku politiku na spoljnjem planu, a u višetničkom Sovjetskom Savezu je vodio doslednu proruskopolitiku; uoči izbijanja I svetskog rata, sve socijaldemokratske partije u Evropi su glasale za ratne kredite u sopstvenim zemljama, osim srpske socijaldemokratije; republički delovi Saveza komunista Jugoslavije su podržali ili su predvodili nacionalističku politiku u svojim republikama; komunističke partije, koje su u drugoj polovini minulog stoleća činile jak evrokomunistički blok u Zapadnoj Evropi, napustile su kurs strogog internacionalizma i oštre kritike kapitalizma; „pronađeni“ treći put na koji su stupili britanski laburisti predstavlja tek raskrnicu na kojoj se ukrštaju stara levica i beskompromisni neoliberalizam – tu stoje i pitaju se: kuda sad?... Sa druge strane, neoliberalizam zastupa vrednosti „kosmopolitske otvorenosti“, ne kosmopolitizma radi, već radi brisanja granica pred nastupom kapitala. Ovakvi prigovori su, dakle, osnovani. No, to sopstveno negativno nasleđe levica mora da prizna (i obelodani), kao takvo, i da ga napusti, ukoliko želi da bude levicom. Dešovinizacija društva u kome deluje tzv. levica tek predstoji kao uslov formiranja moderne levice.

Vraćam se sad pitanju: Zašto levica ne može biti nacionalistička po svom karakteru? Uzimam za odgovor stav levice prema kulturi jer su stavovi u okviru raznih idejnih orijentacija (sledstveno i levice) prema kulturi, po pravilu, vrlo eksplicitni. Ako se stavovi prema raznim pitanjima društvenosti, postupcima propagandne mimikrije mogu prikriti, stavovi prema kulturi se teško skrivaju. Poslužiću se ilustracijom. Danas se šovinizam i rasizam ne ispoljavaju otvoreno, jer to nije „preporučljivo“. I poslednji rasist i šovinizist će ustvrditi da nije rasist niti šovinizist. Međutim, nacionalizam/ šovinizam nervozno viri iza zastora „jednakosti i ljudskih prava“. Poodavno sam u jednoj prilici rekao: Kada se dvojica prijave za posao, jedan Rom, a drugi Srbin, i kada obojica imaju iste kvalifikacije, posao će, zasigurno, dobiti Srbin. Rezultat utakmice je, naizgled, nediskriminativan: obojica su imali istu šansu, jednaku polaznu poziciju. Formalno-pravno, ovakav se ishod teško može dovesti u pitanje.

„Neotuđivo“ poslodavčevo pravo je da bira. Naizgled, nema diskriminacije. Ali, kada se ova stvar pogleda kao pojava, onda se vidi da su, iako imaju, formalno-pravno gledano, jednake šanse kao drugi, životne šanse Roma drastično manje u odnosu na životne šanse onih koji nisu Romi. Međutim, kada problem nacionalizma/ šovinizma osmotrimo u kulturnom polju, onda se nacionalizam/ šovinizam „ponosno“ i samouvereno prikaže u pravom vidu. Evo, pitajmo srpskog nacionalistu/ šovinizistu, koja je pesma objektivno lepša: *Bože pravde* ili *Đelem, đelem*? Uzgred, obe pesme su himne. Prva je srpska državna himna, a druga je zvanična himna svih Roma sveta. Njegov će odgovor, vrlo verovatno, biti nedvosmisleno i tvrdo jasan. A, ako mu, dalje, kažemo da se kakvoća raznih kulturnih tvorevina, u objektivnom smislu, vrlo teško

može određivati prema obrascu „lepo – nelepo“, jer sud „lepo – nelepo“ pripada sudovima o pukom dopadanju, sviđanju, on će ostati kod svoje tvrdnje koja će, izvesno, glasiti: „Meni, kao Srbinu, je lepša ta-i-ta pesma.“ Ali, da bi sud o lepom uistinu bio sud o lepom, on nužno mora biti bezinteresan. Zato što lepo, kao stvar po sebi, ne pripada bilo kakvoj posebnosti. O tome Imanuel Kant (Immanuel Kant) kaže sledeće: „Lepo je ono što se dopada u čistom prosuđivanju (dakle ne posredstvom čulnog oseta shodno nekom pojmu razuma). Iz toga samo od sebe izlazi da se ono što je lepo mora dopadati bez ikakvog interesa.“⁵⁴ Ali, nacionalist/ šovinst ne može da prosuđuje bezinteresno, jer njegova platforma je interesno određena. On, u stvari, čini sledeće, kako Kant na drugom mestu kaže: „Međutim, divljenje i poštovanje mogu nas, doduše, podsticati na istraživanje, ali ne mogu zameniti nedostatak istraživanja... Primeri pri tom mogu služiti za opomenu... Posmatranje sveta započelo je od najdivnijeg pogleda koji nam ljudska čula igda mogu pružiti i koji naš razum igda može obuhvatiti u širokom opsegu tog posmatranja, a završilo – zvezdočatanjem. Moral je započeo s najplemenitijim svojstvom u ljudskoj prirodi, čije razvijanje i kultura smeraju na beskrajnu korist, a završio – zanesenjaštvom ili praznoverjem.“⁵⁵ Zaključujem, nacionalist/ šovinst upravo zato što je nemoćan (budući da je određen kakvoćom samoizabrane platforme) da učini *bezinteresno istraživanje* stvarnosti u kojoj živi stiže do svog poslednjeg ishodišta – zanesenjaštva i praznoverja. Stiže, uveren da je, samim tim što je dotakao poslednju konsekvencu na sopstvenom putu, došao u samo središte „konačne istine“. U njegovom mnjenju poslednja konsekvencu jeste „konačna istina“ jer sledi posle onoga što je (kao veličanstveno) bilo na početku – divljenje i poštovanje (nacije).⁵⁶ Kako je svaka „konačna istina“ nužno sakralnog karaktera, jer kao „konačna“ ona ima samo jedan atribut – neupitnost, to se i nacionalist/ šovinst u toj cameri obscuri pretapa, stapa u nenarušivi, metafizički, nepomeriv, svevečan kosmos naciona. Tako nepostojano, skeptično *Ja* postaje nesalomivo, monolitno *Mi*. Zato mu se nužno (neizbežno, bez ikakve mogućnosti izbora) kao Srbinu *mora!* dopadati ta-i-ta pesma. *On ne bira, on je predestiniran!*

Ovo što sam napisao, napisao sam i prema ličnom i neposrednom iskustvu. Sećam se jedne zgrade od pre dvadesetak godina, iz vremena kada se nacionalizam/ šovinizam u slapovima prelivao Srbijom od zore do zore. Prilikom jedne porodične proslave pustio sam gramofonsku ploču sa srpskom srednjovekovnom muzikom u izvođenju grupe *Renesans*. Neki od mojih gostiju, izrazito „nacionalno“ orijentisani (koji su, inače, važili za „dobre“ poznavaoce srpske istorije i kulture), su me pitali, pokazujući osećanje povređenosti, zašto moraju da slušaju „tu katoličku muziku“. Pošto sam im, kao odgovor, pokazao omot ploče, ubrzo su „morali“ da krenu svojim kućama, zamerajući, usput, „nedomaćinsko provociranje gostiju“. Ovim primerima iz ličnog iskustva samo slikovito pokazujem kako se jedan, generalno, kulturno-ideološki stav o ekskluzivnoj vrednosti „nacionalne“ kulture, skoro obavezno, demonstrira u prostoru svakodnevlja. Zašto? Zato što se stav prema kulturnim činjenicama, mnogo češće no što nam se to pokazuje u hladnim empirijskim istraživanjima, gradi na emocionalnom planu. Pitanje kulture je, neizbežno, i „pitanje srca“. Zato je, recimo, u srpskoj nacionalističkoj vizuri „srpska duša široka i topla“, a „duša zapadnjaka sebična i hladna“. Prema tome, nacionalist/ šovinst će tvrditi da on nije nacionalist/ šovinst, ali će, neizostavno, dodati da je njegova kultura „bolja“ od „tuđih“ kultura. Ove tvrdnje iznosim, ne samo na osnovu ličnog iskustva, već i na osnovu rezultata sopstvenih istraživanja, kao i istraživanja u kojima sam učestvovao. Dakle, istraživanjima kulturološkog tipa sasvim dobro se može istraživati fenomen nacionalizma/ šovinizma. I ovakva istraživanja pokazuju stvarnu inkompatibilnost tvrdnje da levica može biti i nacionalistička. Svojevremeno, pred provalom nacionalizma i šovinizma i pred uništenje Jugoslavije, Predrag Matvejević je primetio: umetnik, naučnik, filozof -nacionalist, ma kako osvedočenog talenta bili, nužno umanjuju vrednost i uverljivost sopstvenom iskazu jer ga podvrgavaju ideološkom (u ovom slučaju, nacionalističkom) normativu. „Staljinizam jest monstruoza ideologija. Kominternu jest bila potčinjena

staljinizmu, ali napredna međuratna inteligencija (lijeva, ona u partiji ili izvan nje) bila je... ispred uskih nacionalnih ideologija na našem tlu: ispred desne haesesovštine (da i ne govorim o strahotnom frankovstvu), ispred borniranog slovenskog klerikalizma..., ispred Srpskoga kluba i njegovih zadržanih činodejstvenika... Stav Krleže i Ristića superioran je, drugovi, kolege, gospodo, stavovima Crnjanskog ili Slobodana Jovanovića. Ne spominjem druge, slabije umove.“⁵⁷

Jednostavno. Nacionalizam (kao što je već rečeno), kao ideja ekskluzivne posebnosti, nužno isključuje „drugog“. Levica, kao ideja jednake vrednosti svih ljudi, nužno uključuje „drugog“. Zato, levica otvorena prema kulturi uopšte, prema kulturi kao takvoj, stoji na strani kulture nastale u okviru raznih zajednica, ali ni jednoj ne priznaje (inače, nepostojeću) superiornost, niti ekskluzivnost. U isto vreme ona stoji i na onom velikom, neomeđenom polju, koje nazivamo novumom u kulturi, umetnosti, naučnom istraživanju, obrazovanju... Konačno, onakva kakva je kultura u najširem smislu, takve će biti i privreda i politika. Ukoliko želi da uredno radi, da redovno prima platu, da suučestvuje u donošenju odluka..., radnik neizostavno mora uporno i stalno da pita: „Kakva je kultura u zemlji u kojoj živim?“

Jedan mogući pravac

To što nacionalizam u svetu biva sve više vidljiv ne znači da je nacionalizam onaj, konačno pronađeni, oblik i lik društvenog života koji je najprimereniji kolektivu (naciji etničkoj ili političkoj) i ljudskoj prirodi, kao takvoj. To samo znači da se „kraj istorije“ nalazi nesagledivo daleko, ako se uopšte igde nalazi. To, dalje, znači da nacionalizam jeste prevashodno pitanje levice. Ne radi se sada o prostom, neminovnom sukobu levice i nacionalizma, kao dve suprotstavljene (!) ideologije, već o pitanju da li levica ima i da li može da ponudi razumniju (i, običnom čoveku najvažnije, dovoljno zavodljivu i primamljivu) varijantu društvenog života? Jer, nasleđe nacionalizma, ma kako bilo tmurno i teško, nosi u sebi i nadu (nekad i ostvarenje) ideala nacionalne samostalnosti, kao i romantičarsku veru u vrednost i značaj sopstvenog naciona, što je nezanemarljiv momenat u kulturi samopoštovanja pojedinaca i grupa kojima pripadaju. Potom, nacionalizam vrlo ubedljivo i sugestibilno prisvaja i stavlja sebi u zaslugu mnoge, po nacije i čovečanstvo, važne tekovine. Treba samo pogledati besomučno utrkivanje srpskog i hrvatskog nacionalizma u svojatanju lika i dela Nikole Tesle, ili Ive Andrića, ili mučno svojatanje Petra Petrovića Njegoša sa strane srpskih i crnogorskih nacionalizama. Primera je bezbroj, kako na ovom podneblju, tako i u vascelom svetu. Nacionalizam predstavlja sebe, i to veoma uspešno, kao najznačajnije, najsigurnije, u svakom slučaju, poslednje sigurno utočište naciona. Ni jedna ideologija to ne uspeva da čini tako ubedljivo kao nacionalizam. Razobličavanje ovog jakog ideologema je, ako imamo u vidu sadašnja naučna i kulturna sredstva, skoro nemoguće. Ovaj ideologem je utoliko jači jer, istovremeno, insistira na osećanju ponosa zbog pripadnosti određenom nacionu. Baš zato, čini se, što se osećanje ponosa ne može nikakvim racionalnim sredstvima obrazlagati, ono se ne može nikakvim racionalnim sredstvima ni dovoditi u pitanje, a da to bude delotvorno među nacionalistima i masama koje osećaju jaku pripadnost naciji. Sa druge strane, jednako kao osećanje ponosa, tako i osećanje kolektivne nepravde ima jaku mobilizacijsku nacionalističku dimenziju. Kao osećanje ponosa, tako i osećanje obespravljenosti izmiče racionalnom uvidu. Ponos, osujećenost, ljubav prema naciji... su jaki sentimentali koji su duboko utkani u nacionalizam. Bez njih nacionalizma i nema. Već i zbog toga što je nacionalizam ideologija koja je ponajviše (u odnosu na druge ideologije) natopljena sentimentalnim slojevima: od filozofije, preko umetnosti, do politike i kiča. Još važnije, danas se nacionalizam sve manje javlja na romantičarski osamnaestovekovski i devetnaestovekovski način. Sada su njegovi sastavni (i vrlo ubedljivi) kulturni, socijalni, politički, ekonomski... faktori. Ipak, mora se imati u vidu jedna tvrda činjenica. Naučno, u širem smislu razumsko znanje je jedino uspešno u razumevanju i razotkrivanju tajni sveukupne (organske i neorganske, žive i nežive) prirode. To je i jedini način na koji se možemo osloniti ukoliko želimo racionalnu organizaciju

društva, što podrazumeva maksimalno moguć stepen zadovoljenja ljudskih potreba. Mitsko, mistično mnjenje, kao i umetnička ili religijska refleksija su nemoćni, kao sredstva, za racionalno uređenje društva. Svi ovi, vanracionalni aspekti su, svakako, nezaobilazni u kreaciji društvenosti i ne mogu se, čak ni nasilnim sredstvima, ukloniti. Niti ih treba uklanjati. Ali, ne mogu, sa druge strane, ni biti najšira (jedina, ekskluzivna) platforma društvenosti. Ovo je važno zato što bi davanje apsolutnog mandata razumskim sredstvima za uređenje društvenih poredaka vodilo ka pretnji da se uređenje društva shvati kao bezlični inženjering (od staljinskih „inženjera ljudskih duša“, koji su ljudi „posebnog kova“, pa do savremenih planera), kao delo ravnodušnog i anonimnog autoriteta koji ne mari za ogroman i nesagledivo veliki svet različitosti i individualnih specifičnosti u ljudskom svetu.

Šta levica može (i treba) da preporuči?

Ono što, po mome mišljenju, jeste muka koja se navalila na levicu je konfuzija strateške naravi. Sa jedne strane, nazad se ne može – tu je surovi i sivi staljinizam kao pretnja, sa druge, alternative (koje i nisu bile bog-zna-kako ozbiljno formulisane, kao, na primer, evrokomunizam, tzv. treći put i nova levica...) su potrošene, jer su, da parafrizam stih meni omiljenog pesnika Branka Miljkovića, bile sklone padu. Što je još gore, sa tim aletnativama nonšalato koketiraju i tzv. neoliberalna desnica i tzv. neokonzervativna desnica. Desnica to može jer nema ozbiljnog odgovora sa leve strane. To je isto kao kad popovi govore očovekoljublju, dobroti i dobročinstvu pošto su spalili, prognali i anatemisali „jeretike“. To je isto kao kad na sesiji Svetskog *ekonomskog* foruma u Davosu 2010. godine Džefri Saks (Jeffrey Sachs) kritikuje loše ishode liberalizma, u čijoj propagandi je, i u čijem je, što je mnogo ozbiljnije, uspostavljanju u bivšim socijalističkim zemljama, do juče zdušno učestvovao⁵⁸. Iako smatra da je slobodna ekonomija „i dalje jedina povijesna opcija sposobna za opstanak“, Darko Polšek je, takođe, kritičan prema rezultatima liberalizma: „Umjesto da se pojača duh jedinstva i humanizma koji je nekoć legitimirao demokraciju i slobodno carstvo ekonomije..., čini se da su elite najrazvijenijih odbacile ikakav pokušaj da se to učini. Dogodilo se upravo suprotno. Njihovi su se politički vođe počeli oslanjati na najnepopularniju mjeru: na jednostavnu demonstraciju političke i vojne sile. Pred petnaestak godina ljudi su čeznuli, i žrtvovali se za kapitalizam zbog njezinih ideoloških opravdanja i ekonomske superiornosti. Danas, petnaest godina kasnije, svijet je ušao u novo razdoblje, u kojem opravdanje kapitalizma ima još samo jedno utočište: čistu silu. A to je vjerojatno njegov najgori rezultat.“⁵⁹

U jednoj stvari levica mora da se ugleda na kapitalizam. Otkako postoji, kapitalizam ima internacionalni, mondijalni karakter – kapital nema naciju. Taj karakter je vidljiv već od vremena kolonijalnog osvajanja, pa preko širenja „interesnih zona“, mondijalizacije kulturne industrije, do globalnog karaktera finansijskog i bankarskog sistema... Sa druge strane, kada je levica pokušala, a i činila to isto (internacionalizam kao vrednost) osuđivana je kao da ona, svojim internacionalizmom, potire sve posebne i lokalne vrednosti. Prema tome, „dok multinacionalni kapital udruživanjem osvaja tržišta, udruživanje levice na međunarodnom nivou jeste uslov socijalnog oslobađanja.“⁶⁰ Ne radi se samo o internacionalizmu. Levica mora da se odnosi na socijalni pluralitet, a ne samo na jednu „revolucionarnu“ klasu, niti na njenu „avangardu“ (tj. komunističku partiju). Međutim, do sada nismo dobili nijedan dokaz da je radnička klasa jedina revolucionarna klasa. Još manje je istina da je radnička klasa uvek revolucionarno raspoložena zato što je podvlašćena. Ni štrajk se ne može uzeti kao revolucionarno sredstvo. Štrajkači prihvataju postojeći poredak stvari samim tim što štrajkuju. Oni ne traže dokidanje najamnog odnosa, već njegovo učvršćenje preko povećanja nadnice. Veće najamnine – jači kapitalizam.

Mislim da, kao i uvek, zrno racionalnog leži u zrnu iracionalnog – u nevolji i nezadovoljstvu opljačkanih. Drugim rečima, ne treba se trošiti više na kopanje rovova ispod parola „Protiv!“ i „Dole!“. U toj tuči pobeđuje onaj ko može bolje i više da plati pretorijanske odrede. To

nezadovoljstvo tek treba artikulirati. Za početak, artikulirati u tom smislu da se može početi sa samokonstituisanjem nezavisnih, solidarnih, unutar sebe participirajućih zajednica. One mogu biti čak i fluidne, ad hoc, bez unutrašnje čvrste strukture... Kao takve pružile bi mnogo veći prostor slobodnom samorazumevanju, ideološki i politički su samostalnije, a iznutra, na taj način, može da nastane ozbiljna *solidaristička kultura*. Iz debate o upravljanju društvenim procesima i resursima treba ukloniti ideološku perspektivu.

Svrha ekonomije treba da bude dobrobit ljudi, a ne profit

Nije reč o tome da li je celishodnije pokloniti poverenje liberalističkom ili etatičkom modelu, već o tome da je nužno da u odlučivanju učestvuje još jedan učesnik – zaposleni.

„Krizna takođe podstiče traganje za alternativnim post kapitalističkim oblicima organizacijedruštvene reprodukcije, ponekad i kroz podsećanje na ‚zlatni‘ period samoupravljanja kada je ono pokazivalo bolje rezultate od drugih oblika organizacije reprodukcije. Ovi organizacioni oblici bi počivali umesto na koncentraciji profita u rukama finansijske oligarhije, na raznim oblicima kolektivnog vlasništva, učešća u donošenju strateških odluka i samoupravljanja na lokalnom, nacionalnom, regionalnom i globalnom nivou.“⁶¹ U poslednje vreme liberalni i neoliberalni koncept pokazuju ozbiljne znake slabosti. „Sve moderne ekonomije moraju da kombinuju javno i privatno na različite načine i u različitim odnosima, i sve to zapravo i rade. Napravljena su dva pokušaja da se živi po punoj binarnoj logici ovih definicija kapitalizma i socijalizma. Oba su propala. Državno planirana i komandovana ekonomija sovjetskog tipa nije preživela osamdesete godine. Angloamerički tržišni fundamentalizam se slomio 2008. godine. XXI vek će morati ponovo da razmotri problem na realističniji način... Ne samo navike i prakse u komunističkim režimima već i one u prekomunističkoj prošlosti u ovim režimima uglavnom se čuvaju. Više nego u dinamičnim kapitalističkim državama Zapada... Svrha ekonomije nije profit, već dobrobit svih ljudi. Sama legitimacija države nije njena moć, već ljudi kojima služi. Ekonomski rast nije kraj, već sredstvo za dobro i pravedno ljudsko društvo. Nije važno kako zovemo režime koji pokušavaju da ostvare ove ciljeve, ali je važno kako i sa kojim prioritetima kombinujemo privatne i javne elemente u našoj mešovitoj ekonomiji.“⁶² Ovo je uvideo je i papa Benedikt XVI (Benedictus PP. XVI), pa izjavljuje poput kakvog klasičnog levičara: „Ekonomija ne može da funkcioniše tako što će se sama regulisati. Čovek mora da bude u središtu ekonomije, koja treba da se oslanja na solidarnost a ne na profit“.⁶³ Čini se da će i ova izjava biti samo jedna u arsenalu moralističkih izjava kojima katolička crkva mobilise pastvu na stvarnu akcijsku imobilnost.

*Levica mora da bude spremna na samorefleksiju, na sredstvo kojim se i sam kapitalizam održava već nekoliko vekova. To znači da mora da dovodi u pitanje sopstvene pretpostavke. Istovremeno, za početak, mora da preispita, a onda i da obnovi na nov način jednu od osnovnih i prvih svojih pretpostavki: zaštita onih koji žive od svog rada i onih koji su bez posla i briga o njihovom standardu. „Snaga sada treba usmeriti ka praktičnom rekonstrisanju pojma radništva“.*⁶⁴ *Politika levice prema kapitalu mora da bude, prevashodno, politika pune i trajne zaposlenosti. Njena politika prema državi mora da bude politika koja će državu vratiti njenom jedinom i izvornom razlogu – politici blagostanja svih njenih građana. Jedno od osnovnih pitanja je kako se može poništiti organizovana politika nezaposlenosti. Naime, stalno proizvodnja rezervne armije rada vodi potiranju već ostvarenih radnih prava, stalnom unižavanju socijalnih funkcija države, organizovanom zanemarivanju principa „jednakih polaznih šansi za sve“ ..., tj. permanentnom bogaćenju sve užih krugova privilegovanih „elita“. Taj proces pokreće država kapitala, kaže Rastko Močnik, „u kome svjetska rezervna armija rada uništava tekovine evropskoga radništva – ujedno sprječavajući da se povijesne tekovine evropskih bitaka globalno šire.“*⁶⁵ *Prema tome, tržišna logika finansijskih inputa i outputa, gde je ljudski rad puko sredstvo, nije tema koja treba da zanima levicu, osim u onim slučajevima kada treba proniknuti u mehanizme profita.*

Nije tema levica da saobražava svoje delovanje prema „mogućnostima“, dakle, „šansama“ koje omogućavaju poslodavci, a prema ostvarenom profitu. S tim, što je uvek skriven osnovni podatak – koliki je profit? Taj se podatak često naziva poslovnom tajnom. Njena tema je da je neuporedivo važnije obezbediti siguran posao ljudima, no kolika će biti profitna stopa. Ovim drugim interesom se bave druge, nelevičarske, političke snage. Onda kada levica načini kompromis sa logikom profita, kada sama prihvata sve „neumitnosti“ tržišta, prestaje da bude levica – postaje desnicom. To je tako naročito zato što se od levice traži da bezuslovno prihvata „neumitnosti“ tržišta, ali joj se ne dozvoljava da bude jedan od ravnopravnih aktera u formiranju tržišta. Ovome će se suprotstaviti teoretičari liberalizma i neoliberalizma. Reći će da zanemarivanje poslovne efikasnosti umanjuje dobitke, a onda to vodi recesiji i sužavanju tržišta rada. Vodi ka nezaposlenosti i manjim nadnicama. Međutim, primećeno je da u eri višestruko povećane poslovne efikasnosti i višestruko uvećanih profita svet rada ulazi u sve dublju zonu egzistencijalnog rizika. Profiti bujaju, ali se gase socijalne funkcije države prema zaposlenima, realne nadnice opadaju, radno mesto je nesigurnije no ikada, jaz između bogatih i siromašnih je postao bezobalna provalija, drastično se umanjuje dostupnost kvalitetnog obrazovanja onima sa malim nadnicama... Primećeno je, sa druge strane, da neoliberalni princip ni na koji način egzistencijalno ne ugrožava vlasnike kapitala. Rizici koji stoje pred njima su minorni. Svoju decu školuju u najboljim i najskupljim školama. Neoliberalna država se nije odrekla socijalnih funkcija prema svima. Svim vidovima socijalne odgovornosti, zaštite i brige je obgrlila vlasnike kapitala. Neoliberalna država garantuje jedno – samoreprodukciju kastinski odvojenih slojeva. Zato levica treba da napusti brigu o maksimizaciji efekata rada po svaku cenu. Treba da se emancipuje od sopstvene logorske psihologije. Zabeleženi su slučajevi u nacističkim koncentracionim logorima i sovjetskom GULagu da se logoraši identifikuju sa životima i životnim problemima svojih tamničara i mučitelja. Jer, mučitelji i tamničari žive jedini, logorašima vidljivi život. Logoraši ne žive ništa. Traju dok ne nestanu. Identifikujući se sa tamničarima i mučiteljima oni, u groznici između neživota i ništavila, grebu ka izmaglici koja, makar malo, ponekad, liči na život. To što liči na život, uživa njihov tamničar i mučitelj. To je psihički mehanizam bega od nepodnošljivog stanja, sa jedne strane, i udvorička psihologija sa druge, da bi se kako-tako sačuvala živa glava i varljiva nada u život. Bez preke potrebe, to isto čini današnja levica. Harmonizovati slobodu pojedinca sa sigurnošću društva

Na jedno važno pitanje levica do danas nije odgovorila. Radi se o sledećem: Kako levica može da izbegne opasnosti kolektivizma? Kako se mogu harmonizovati vrednosti solidarizma i individualizma? Tačnije, kako se mogu usaglasiti sloboda (na šta se poziva liberalizam) i sigurnost (na šta se pozivaju levičarske doktrine)? Još jednostavnije: kako u okviru političke zajednice usaglasiti potrebu za sigurnošću (predvidljivošću), koja pruža pojedincima i društvenim grupama veće mogućnosti planiranja i princip slobode (nepredvidivosti), koji implicira manji stepen planiranja sa stanovišta pojedinaca i društvenih grupa? No, ovde nije kraj ovom poređenju. Poredak zasnovan na slobodi, tačno je, onemogućava državnu centralnoplansku politiku, ali podstiče politiku sektorskog strateškog planiranja i, relativno, slobodne (političke, kulturne i privredno-preduzetničke) inicijative, što međusobnim interesnim usaglašavanjem, sa jedne, i kompeticijom, sa druge strane, vodi ka dugoročnoj opštedruštvenoj stabilnosti, pa i predvidivosti. Međutim, ova opšta predvidivost nije, istovremeno, garant dugoročne individualne ili grupne predvidivosti i sigurnosti. Stabilnost poretka počiva na nestabilnosti pojedinca. Naizgled paradoksalno. Ali, u ovakvom poretku atomizovanih, depersonalizovanih pojedinaca, sâm pojedinac ne vidi mogućnost sopstvenog angažmana zarad promene datog stanja stvari. Zato stalno i iznova traga za sopstvenim (nesigurnim) mestom u poretku; ugrađujući se u njega, doprinosi njegovoj solidnosti. Sa druge strane, dobro je primetio Džon Rols (John Rawls): težnja za sigurnošću (i predvidivošću) počiva u činjenici da bi „većina ljudi lišena znanja o sopstvenim talentima i

sposobnostima radije izabrala da živi u egalitarnom nego u neegalitarnom društvu. Pošto kod većine ljudi strah od siromaštva prevazilazi želju za bogatstvom, redistribucija i socijalna pomoć zasnivaju se na jednakosti. “66 Valja ovde dodati da se bogatstvo prevashodno stiče u okviru definisanih pravila igre kojoj ne mogu ravnopravno da pristupe svi koji bi želeli da u njoj učestvuju. Pristupni kanali su selektivno otvoreni i selektivno zatvoreni nizom ustanova i društvenih pravila – od obrazovnog sistema, preko mogućnosti participacije u političkom odlučivanju, do nejednakih društvenih šansi (u eri ideologije o „jednakosti društvenih šansi“)... To što je strah od siromaštva izraženiji od želje za bogatstvom rezultat je prostog iskustva – mnogo su veće šanse da veliki broj ljudi osiromaši, no da se veliki broj ljudi obogati (bez obzira na talente i sposobnosti).

Dušan Mojić je primetio, na tragu razmatranja Girta Hofstede (Geert Hofstede), da su „nestrukturisane situacije (su) nove, nepoznate, iznenađujuće i neuobičajene. U ovom slučaju osnovni problem jeste stepen u kojem društvo nastoji da kontroliše neizvesnosti (kurziv – moj). “67 Mojić dodaje da su ljudska društva to činila zakonima, religijom, tehnologijom, pravilima, ritualima... „Pravila su način na koji organizacije (i društva u celini) smanjuju unutrašnju neizvesnost uzrokovanu nepredvidivošću ponašanja svojih članova. “68 Na tragu našeg pitanja – pravila su, opšte je mesto, temelj društvenosti – da li je moguće konsenzualno formulisanje pravila kojima će biti očuvana sloboda inicijative pojedinaca i grupa, sa jedne, i kojima će biti onemogućen monopol eksploatacije ljudskog rada, sa druge strane? Smatram da je takvo društveno stanje moguće. Ali ono neće biti postignuto dobrovoljnim odricanjem od monopola. Biće postignuto onda kada bude uspostavljena ravnotežna tačka između društvenih snaga koje zastupaju ova stanovišta. Revolucije („komunističke“ ili „socijalističke“, svejedno je kako su ih njihovi akteri imenovali), na tragu konzervativnog narodnjaštva, ofarbanom ideologizovanim marksizmom, koje su se odigrale u Istočnoj Evropi nisu dale ni trajan humani rezultat niti su ponudile, što je, naizgled, paradoksalno, način na koji treba tragati za odgovorom na ova pitanja. Ta, moguća ravnotežna tačka neće biti ravnoteža straha, već bi trebalo da bude zasnovana na uvidu u prostu činjenicu da proporcionalna distribucija interesâ društvenih grupa omogućava trajniji period društvene stabilnosti. „Neoliberalni tržišni fundamentalizam je oblik demokratskog analfabetizma. Celovitoj demokratiji su podjednako potrebni materijalna sigurnost, socijalna prava i podeljena vlast (kurziv – moj). U sklopu Gramšijevog upozorenja naročito je aktuelna kritika nacionalizma kao strategije novih nacionalnih elita u sprovođenju nove autoritarne hegemonije etnokratskog liberalizma. “69 Možda je moguća solucija o kojoj je razmišljao Norberto Bobio (Norberto Bobbio) desetak godina pre pada Berlinskog zida. Radi se o tome da je moguće govoriti o liberalnom socijalizmu koji će biti rezultat novog društvenog ugovora. Ako je zahtev koji su postavili utemeljitelji teorije društvenog ugovora bio zaštita pojedinaca od strane političkog društva, novim društvenim ugovorom bi bio postavljen i princip distributivne pravde. „Već nekoliko godina o tome se opširno raspravlja. Demokratska levica to ne može ignorisati.

Ko je subjekt društvene dinamike- pojedinca ili kolektiv?

Ukratko, reč je o tome da se vidi da li smo, polazeći od iste individualističke koncepcije društva od koje ne može da se odstupi i koristeći se istim sredstvima, u stanju da novom društvenom ugovoru liberala suprotstavimo drugačiji projekt društvenog ugovora koji u svoje klauzule uključuje i princip distributivne pravde (dakle, projekt koji je kompatibilan sa praktičnom i teorijskom tradicijom socijalizma). “70 Odgovor na važno pitanje: ko je subjekt društvene dinamike – pojedinac ili kolektiv? još uvek nije nađen. Danas možemo tek da prisustvujemo dugotrajnoj debati o ovome koju vode zastupnici jedne ili druge koncepcije. Ako se pogleda ovaj kompleks, videće se da se pravac transformacije kretao od srednjovekovnog univerzalizma, preko novovekovnog partikularizma u vidu raznih formi agregiranja (nacija, društveni sloj, klasa...), ka pojedincu. Može biti da je najveći izazov

levice u narednom periodu upravo redefinisane pojedinca. Uz to, sledeći konceptijski zadatak levice je i dalje, na neki način, staro pitanje: redefinisanje kolektiva. Ali sada posmatrano iz perspektive pojedinca. I to je ta razlika između stare i, još uvek uslovno, nove levice. Stara leвица je smeštala pojedinca u ultimativni kolektivni (kolektivistički) kontekst. Nova leвица bi trebalo da učini suprotno – da odredi karakter i funkcije kolektiva prema onome što je interes i preferencija pojedinca. Sada će se otvoriti pitanja koja nisu nova, a pre svega, da li je potrebno sameravati dimenzije i obim kolektivnih funkcija čak i prema egoističkim stremljenjima pojedinaca? Tačnije – kako je moguće suspendovati egoistične motive? Još tačnije – kako je moguće očuvati društvenost, a kako moral? Dakle, sledi razumevanje dva entiteta (pojedinaac i kolektiv) u njihovoj uzajamnoj interakciji, bez apriornog pridavanja superiornog statusa jednom ili drugom entitetu. Na ova pitanja danas nema odgovora. Možda je, za sada, dobro da ona budu postavljena.

Još jedno važno pitanje traži artikulaciju. Reč je o demokratiji. Kako stvari sada stoje, liberalizam je monopolizovao demokratiju kao vrednost koja, prema ovom stanovištu, isključivo pripada liberalizmu samom. Izvan liberalizma, tvrde liberali, demokratija je nemoguća. Slično se desilo i sa idejom komunizma – nju je monopolizovao boljševizam/staljinizam.

Stvari, međutim, stoje drugojačije. Demokratija, kao ideja punog ravnopravnog učešća svih građana u javnom, političkom životu, složićemo se, utopijska je ideja. Kao takva ona, u punom smislu, nije ostvarena i nije ostvariva. Komunizam, kao ideja ravnopravnosti i jednakovrednosti svih ljudi, složićemo se (o tome je već bilo reči), takođe je, utopijska ideja. Ni komunizam, kao takav, u punom smislu, niti je ostvaren, niti je ostvariv. Radi se o tome da su demokratija i komunizam, kao utopijske vizije, dva lica, dva imena iste stvari: večne žudnje ljudi za mirom, tj. za beskonfliktnim, solidarnim društvom. Taj mir je moguć tek uspostavljanjem konsenzualnog proceduralnog poretka (kao sredstva). To bi bio poredak pacifikacije i koegzistentne realizacije posebnih i pojedinačnih interesa i koegzistentnog praktikovanja različitih uverenja i interesa. Taj proceduralni, participativni poredak je demokratija. Da bi bio moguć konsenzualni proceduralni poredak, nužna pretpostavka je institucionalno priznavanje jednakopravnosti i jednakovrednosti svih ljudi, te negacija dominacije i eksploatacije. I, dalje, ta jednakopravnost i jednakovrednost se postiže, štiti i održava demokratskom konstitutivnošću. Rečju, jednakost ljudi je i pretpostavka (prethodi) i konsekvencija (posledica) demokratskog procesa. Jednostavnije, jednakost ljudi u njihovoj različitosti (kolektivnoj i pojedinačnoj) se, drugom rečju, može nazvati komunizmom. Upravo zbog utopijskog karaktera i demokratija i komunizam se nalaze izvan praktikovanog liberalizma i neoliberalizma, sa jedne, i izvan boljševizma i neoboljševizma, sa druge strane – izvan ovih neegalitarnih ustrojstava. „Da ideja veće socijalne jednakosti kao ideja ‚šanse za svakoga‘ ili u nekoj drugoj formi nalazi danas sve više mesta u svakoj vrsti režima nije potrebno posebno dokazivati. Vapaji za humanizmom koji izbijaju iz svake reči prosvetljenih ljudi našeg vremena dokazuju samo to da ideja još nije dostigla punu realizaciju.“⁷¹

Zbog toga je pitanje levice danas naročito značajno.

Autor je doktor nauka i profesor univerziteta

* Tekst je napisan tokom rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri* (179035), koji se realizuje na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Projekat finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Rosa Luxemburg, *Ruska revolucija*, u: *Izabrani spisi*, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 295.

² *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, International Centre Against Censorship, Article 19, Avon, United Kingdom, Bath Press, May (1994), str. 78.

³ Erik Hobsbaum, *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996, str. 214.

- 4** Dimitrije Tucović, *Srbija i Albanija*, u: *Sabrana dela*, t. 8, Rad, Beograd, 1980.
- 5** Aleksa Đ. Bogosavljević, *O Arnautima*, štamparija Đorđa Đorđevića – Munca, Niš, 1879, str. 6.
- 6** Svetozar Vukmanović-Tempo, *Sjećanja iz narodnooslobodilačke borbe u Makedoniji, na Kosovu i u Metohiji*, u: Pero Morača, Milinko Đurović, Dragan Marković (ur.), *Ratna sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Kultura, Beograd, 1961, str. 431.
- 7** Josip Broz Tito, *Govori i članci*, Naprijed, Zagreb, 1959-1966, t. 19, str. 416-417, u: Predrag J. Marković, *Titova shvatanja nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*. Dostupno na: www.cpi.hr. Preuzeto 12. 7. 2004.
- 8** Ivan Mladenović, *Savremene teorije demokratije*, Filozofija i društvo, Beograd, 1 (2008)
- 9** *Isto*, str. 221.
- 10** Carole Pateman, *Participation and Democratic Theory*, Cambridge, University Press, 1970, str. 25.
- 11** André Gorz, *Tegobni socijalizam*, Centar društvenih djelatnosti SSOH, Zagreb, 1967, str. 67.
- 12** Dragomir Vojnić, Recenzija knjige Vidoja Vujića: *Lider u eliti znanosti. Znanstvena biografija Josipa Deželjina*, Ekonomski pregled, Zagreb, 57 (2006), str. 293.
- 13** *Deset pravila srpskog rasonalizma*. Dostupno na: www.rasonalisti.net. Preuzeto 10. 10. 2007.
- 14** Vladimir Marković, *Beleške za istraživanje ideologije savremenog fašizma*, Prelom, Beograd, 4 (2002), str. 14.
- 15** Žan-Pol Sartr, *Prljave ruke*, drama, u: Žan-Pol Sartr, *Drame*, Nolit, Beograd, 1981, str. 118.
- 16** Tijana Jovanović, *Prefabrikovane i montažne kuće – kuće za novi milenijum*. Dostupno na: www.buildmagazin.com/ Preuzeto 4. 1. 2011.
- 17** Frederik Pol – Siril M. Kornblut, *Reklamokratija*, Jugoslavija, Beograd, 1978, str. 96.
- 18** Sreten Petrović, *Dekonstrukcija estetike*, Književna zadruga i Narodna knjiga, Beograd i Banja Luka, 2006, str. 620.
- 19** Cvetan Todorov, *Mi i drugi, XX vek*, Beograd, 1994, str. 122.
- 20** Peter Cima, *Napomene o sadašnjem stanju sociologije književnosti*, u: Sreten Petrović (prir.), *Sociologija književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990, str. 193-194.
- 21** Arnold Hauser, *Sociologija umjetnosti*, I, Školska knjiga, Zagreb, 1986, str. 243.
- 22** Džin Stecel, *Sumnjivi karakter anketa*, u: Gaetan Pikon (red.), *Panorama savremenih ideja*, Kosmos, Beograd, 1960, str. 164.
- 23** Ivana Spasić, *Interpretativna sociologija: izazovi razumevanja društvenog sveta*, u: Ivana Spasić (prir.), *Interpretativna sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998, str. 9.
- 24** Jacob Bronowski, *Porijeklo znanja i imaginacije*, Stvarnost, Zagreb, 1981, str. 69.
- 25** Gustav le Bon, *Psihologija gomila*, Narodna knjižnica, Zagreb, 1920, str. 8.
- 26** Torsten Veblen, *Teorija dokoličarske klase*, Kultura, Beograd, 1966, str. 243.
- 27** Dostupno na: <http://www.rts.rs/page/tv/ci/story/17/???+1/?????????+?+?????????.htm>. Preuzeto 11. 8. 2011.
- 28** *BBC Interview with West Indian Writer Gives Insight into Causes of London Riots*. Dostupno na: <http://www.washingtonpost.com/blogs> Preuzeto 12.8.2011.
- 29** Paisley Dodds, Meera Selva, *Britain's Rioters: Young, Poor and Disillusioned*, Associated Press, 10. 8. 2011. Preuzeto 12. 8. 2011.

30 Termin nije nasrećnije izabran. Zapadno društvo, posebno Sjedinjene države, ima iskustvo nove levice još od sredine XX stoleća. O autorefleksiji nove levice vidi šire u: Zagorka Golubović, *Nova leвица, socijalizam i personalizam*, Republika, Beograd, 272 (2001).

31 Lav Trocki, *Izobličena revolucija*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1972, Lav Trocki, *Izdana revolucija*, I-II, Otokar Keršovani, Rijeka, 1973.

32 Aljoša Mimica, *Ogled o srednjoj klasi. Pregled Razvoja jednog sociološkog pojma*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1983, str. 138. Serž Male, *Nova radnička klasa*, Komunist, Beograd, 1970, str. 9.

33 *Isto*.

34 Radivoje Ognjanović, *EU – samorazarajući sistem*. Dostupno na: www.dragas.biz/ Preuzeto 20. 2. 2011.

35 Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, Zagreb, 1984, str. 198.

36 Šire u: Branko Horvat, *Istine i zablude o tranziciji*, saopštenje podneseno na naučnom skupu *Tranzicija u zemljama jugoistočne Evrope*, 2002. godine u organizaciji Instituta ekonomskih nauka (Beograd). Dostupno na: <http://www/ien.bg.ac.yu/poepl>. Preuzeto 12. 4. 2009.

37 Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, str. 191. „U socijalizmu društveno vlasništvo čini društveni kapital jednako pristupačnim svima (kurziv – moj), a autoritarnost privatno ili državno upravljano poduzeća zamjenjuje samoupravljanjem. Socijalistička robna proizvodnja znači tržišni sistem u kojem je, prvi put, rad prestao biti roba.“ *Isto*, str. 422.

38 Miroslav Ružica, *Država i/ ili tržište – neoliberalizam i/ ili socijaldemokratija*, u: Srećko Mihailović i drugi, *Kako građani Srbije vide tranziciju. Istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010, str. 43.

39 Mladen Lazić, *Sistem i struktura modernog vlasništva i problem privatizacije*, Luča, Nikšić, VII/1-2 (1990), str. 36-37.

40 Mikloš Biro, *Kapitalizam nije obećana zemlja*, Danas, Beograd, 13. 11. 2009.

41 Ivan Maksimović, *Svojina*, u: *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993, str. 1149-1150.

42 Na stihove Fabricija De Andrea (Fabrizio De Andre), Arsen Dedić peva:

Balada o heroju

U rat je pošao i gord je bio

jer svojoj zemlji pomoći je htio.

Dali su mu pušku i oznake voda

i savjet da kožu čim skuplje proda.

A kad su mu rekli neka pođe naprijed

bio je spreman da istinu traži ma bilo gdje.

A sada kada je mrtav domovina slavi

još jednog heroja sa zvijezdom u glavi.

A ona što ga voli, povratak je htjela živog vojnika,

jer s mrtvim herojem što može sad.

I kamo da krene ta mlada žena

sa tužnom slavom i šakom ordenja.

43 Strajo Krsmanović, *Teatr(e)alitet: u slici ogledalo*, Naši dani, Sarajevo, 1998, 41.

44 Bertolt Breht, *Majka hrabrost*, Prosveta, Beograd, 1990, str. 50.

45 Jovan Sterija Popović, *Predgovor komediji Rodoljupci*, u: Jovan Sterija Popović, *Pokondirena tikva i druge komedije*, Politika i Narodna knjiga, Beograd, 2005, str. 170.

46 Ginter Anders, *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985, str. 198.

47 Gerhard Kriger, *Mitsko mišljenje u savremenosti*, u: *Mit, tradicija, savremenost*, Delo, Beograd, 1972, str. 957.

- 48** Leo Levental, *Individuum i teror*, Delo, 1987, str. 43.
- 49** Entoni Bardžis, 1985, Prosveta, Beograd, 1986, str. 13.
- 50** Miroslav Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz 1935. godine*, u: Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina*, Zora, Zagreb, 1971. u: Kulturni radnik, Zagreb, 6 (1981), str. 158.
- 51** „???? ??????????,?? ? ?????? „???? ?????????“, u: ?????? ?????? ?? ?????????????? ?? ??????, 19, (1967), str. 395.
- 52** O ovome šire u: David MacDonald, priređivač, *Suživot ili međusobna mržnja*, u: Charles Ingraio, Thomas A. Emmert (prir.), *Suočavanje s jugoslavenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika*, Buybook, Sarajevo, 2010, str. 377-379
- 53** Vidi: Vil Kimlika, *Multikulturalno građanstvo: liberalna teorija manjinskih prava*, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2002.
- 54** Imanuel Kant, *Kritika moći suđenja*, Dereta, Beograd, 2004, str. 119.
- 55** Imanuel Kant, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979, str. 175.
- 56** Nacionalist/ šovinist je na taj način skovao – mit. Jer mit pripoveda o prvoj i poslednjoj prirodi stvari, ne onako kakva je priroda stvari bila, ili kakva je mogla da bude, već onako kakva je *trebalo/ treba* da bude.
- 57** Predrag Matvejević, *Opaske o ideologiji i kritici*, u: Predrag Palavestra (ur.), *Novija srpska književnost i kritika ideologije*, Srpska akademija nauka i umetnosti i Gradina, Beograd i Niš, 1989, str. 149.
- 58** Dragan Bisenić, *Duh osporavanja tržišta i kapitalizma*, Danas, Beograd, 30. 1. 2010.
- 59** Darko Polšek, *Filozofija u doba carstva*, Naklada Jesenski-Turk, Zagreb, 2007, str. 23.
- 60** Todor Kuljić, *Neoliberalizam i levica: evropski centar i srpska periferija*. Dostupno na: www.kczz.org Preuzeto 19. 7. 2011.
- 61** Vera Vratuša Žunjić, *Stavovi o privatizaciji u Srbiji krajem XX i početkom XXI veka*, u: A. Milić, (ur.), *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ISIF, Beograd, 2004, str. 109.
- 62** *Srbija je skup promašaj Evrope*, intervju sa Erikom Hobsbaumom, NIN, Beograd, 17. 7. 2010.
- 63** *Protesti zbog posete Benedikta XVI Madridu. Od poreza „nula za papu“*, Agencija Beta, u: Danas, Beograd, 19. 8. 2011.
- 64** Alen Badju, Silven Lazaris, Nataša Mišel, *Šta da se misli? Šta da se radi?*, Prelom, Beograd, 4 (2002), str. 30.
- 65** Rastko Močnik, *Kapitalizam na državnoj štaci*, Zarez, Zagreb, 172 (2006). Dostupno na: www.zarez.hr Preuzeto 5. 9. 2011.
- 66** Endrju Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 115.
- 67** Dušan Mojić, *Kultura i organizacije. Uticaj kulturnih pretpostavki, verovanje i vrednosti na organizacione strukture, sisteme i procese*, Čigoja, Beograd, 2010, str. 30.
- 68** *Isto*.
- 69** Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 43.
- 70** Norberto Bobio, *Budućnost demokratije. Odbrana pravila igre*, Filip Višnjić, Beograd, 1990, str. 135.
- 71** Dragutin Gostuški, *Vreme umetnosti*, Prosveta, Beograd, 1968, str. 308.